

NOI INTERPRETĂRI PRIVIND EVOLUȚIA ORGANIZĂRII BISERICEȘTI PE TERITORIUL PROVINCIEI ROMANE SCYTHIA ÎN SECOLUL AL VI-LEA P.CHR.

Ionuț HOLUBEANU*

Cuvinte-cheie: *provincia romană Scythia, organizarea bisericească, Codex Iustinianus, Synecdemus, Notitiae episcopatum.*

Keywords: *The Roman province of Scythia, ecclesiastical organization, Codex Iustinianus, Hierocles' Synecdemus, Notitiae episcopatum.*

Rezumat: *Tema acestui studiu o reprezintă evoluția organizării bisericești pe teritoriul provinciei romane Scythia de-a lungul secolului al VI-lea. Pe temeiul informațiilor de natură literară și arheologică, autorul a datat momentul înființării primelor scaune bisericești sufragane (cel puțin 14 la număr) de pe teritoriul provinciei istro-pontice în prima parte a domniei lui Iustinian I (527-565), cel mai probabil în anul 536. Alte noi episcopii sufragane au fost înființate către jumătatea și în a doua parte a secolului al VI-lea.*

Abstract: *The subject of this paper is the evolution of the ecclesiastical organization in the Roman province of Scythia during the 6th century. Examining the documentary and archaeological evidence together, the author assumed that Scythia ceased to be an exception in terms of ecclesiastical organization (i.e. an only see – that of Tomis – for the whole province) during the first part of Justinian I's reign (527-565), most likely in 536, when at least 14 ordinary bishoprics were organized in its main cities. Other new ecclesiastical sees were organized in the province during the second half of the 6th century, as it happened in the neighboring Roman province of Moesia Secunda.*

Evoluția organizării bisericești pe teritoriul provinciei romane Scythia a constituit mult timp subiect de dezbatere. Astăzi, cei mai mulți dintre cercetătorii¹

* Ionuț HOLUBEANU: Universitatea „Ovidius” din Constanța, Facultatea de Teologie; e-mail: ionutho@gmail.com.

¹ PÂRVAN 1912a, p. 106-112; PÂRVAN 1923-1924, p. 121-135; AUNER 1920, col. 1253; VULPE 1938, p. 340-344; POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1976, p. 30, 35, 98, 137; POPESCU 1977, p. 274-283; POPESCU 1980, p. 597-605; POPESCU 1994, p. 91, 124-138, 154-155, 212; BARNEA 1968, p. 458-459, 471; BARNEA 1979, p. 12-14, 16; BARNEA 1991b,

preocupați de această temă susțin existența aici a unor episcopii sufragane. Însă, în continuare, nu există consens în ceea ce privește numărul și momentul înființării lor.

Unele informații din codexul juridic redactat în timpul domniei împăratului Iustinian I și rezultatele descoperirilor arheologice de pe teritoriul fostei provincii romane Scythia permit, însă, identificarea intervalului cronologic în care au fost organizate primele episcopii sufragane. În plus, evoluția organizării bisericești pe teritoriul provinciei romane vecine Moesia Secunda sugerează dezvoltarea infrastructurii episcopale din Scythia și în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

CODEX IUSTINIANUS ȘI LEGEA LUI ZENON

La începutul domniei sale, împăratul Iustinian I (527-565) a dispus redactarea unei noi colecții de legi. La 13 februarie 528, el a instituit o comisie formată din zece persoane, între care se numărau Tribonianus, la acea vreme *magister officiorum*, și Theophilus, profesor de drept la Constantinopol, însărcinată cu realizarea acestui proiect. În anul următor, comisia și-a încheiat misiunea. Codexul a fost făcut public la 7 aprilie 529 și a intrat în vigoare la 16 aprilie, în același an². Cuprinsul acestui codex nu s-a păstrat însă³.

Întrucât după scurtă vreme această colecție de legi nu mai era de actualitate, Iustinian a instituit o nouă comisie, formată din cinci persoane, însărcinată cu redactarea unei noi ediții. De data aceasta, Tribonianus, în calitatea de conducător al comisiei, a lucrat împreună cu Dorotheus, profesor de drept la Beirut, și cu trei juriști care contribuiseră anterior la redactarea Digestelor. Lucrarea lor a fost făcută publică în noiembrie 534 sub titlul *Codex repetitae praelectionis* și a intrat în vigoare la 29 decembrie, în același an. Această ediție s-a păstrat până în zilele noastre, fiind cunoscută sub numele de *Codex Iustinianus*⁴.

În cazul studiului de față interesează, în primul rând, solicitările adresate împăratului Iustinian comisiilor însărcinate cu redactarea celor două ediții ale colecției juridice. Împăratul le-a cerut membrilor primei comisii să omită din vechile colecții legislative tot ceea ce devenise caduc sau nu mai era necesar, să elimine toate contradicțiile și repetițiile, să facă completări și chiar modificări în cuprinsul vechilor legi dacă era nevoie, iar acolo unde era oportun, să grupeze

p. 277-278; BAUMANN 1979, p. 112, 114; DUVAL 1980, p. 314; RĂDULESCU 1987, p. 47-48, 69-70; PĂCURARIU 1991, p. 149-150; BARNEA 1991a, p. 290; SUCEVEANU 1993, p. 145; SUCEVEANU 2002, p. 286, 292-293; SUCEVEANU 2007, p. 29, 101, 105, 130, 137-138, 140-141; SUCEVEANU 2011, p. 57-58, 63; ZUGRAVU 1997, p. 364-367; ZUGRAVU 2007, p. 12; ZUGRAVU 2008, p. 91-92; LUNGU 2000, p. 68, 78, 80-82; LUNGU 2006, p. 204-206, 217; LUNGU 2013, p. 662-663; DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; ATANASOV 2007, p. 81, 89-91; ATANASOV 2012, p. 359-364; ZAHARIADE 2009, p. 139-140; MADGEARU 2010a, p. 145-150; MADGEARU 2010b, p. 180-181; MADGEARU 2011a, p. 66-67; IAȚCU 2012, p. 29-30; ALEXANDRU 2013, p. 689; HOLUBEANU 2015-2016, p. 25-60; HOLUBEANU 2018, p. 19-70; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-53.

² Pentru această primă ediție a colecției *Codex Iustinianus*, vezi JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 479-480.

³ S-au păstrat doar fragmente din indexul acestei prime ediții a codexului legislativ – vezi JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 495.

⁴ JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 493-496.

anumite prevederi legale:

*Quibus specialiter permisimus resecatis tam supervacuis, quantum ad legum soliditatem pertinet, praefationibus quam similibus et contrariis, praeterquam si iuris aliqua divisione adiuventur, illis etiam, quae in desuetudinem abierunt, certas et brevi sermone conscriptas ex isdem tribus codicibus, novellis etiam constitutionibus leges componere et congruis subdere titulis, adicientes quidem et detrahentes, immo et mutant verba earum, ubi hoc rei commoditas exigebat, colligentes vero in unam sanctionem, quae in variis constitutionibus dispersa sunt, et sensum earum clariorem efficientes, ita tamen, ut ordo temporum earundem constitutionum non solum ex adiectis diebus et consulibus, sed etiam ex ipsa compositione earum clarescat, primis quidem in primo loco, posterioribus vero in secundo ponendis et, si quae earum sine die et consule in veteribus codicibus vel in his, in quibus novellae constitutiones receptae sunt, inveniuntur, ita his ponendis nullaque dubietate super generali earum robore ex hoc orienda, sicut et illas vim generalis constitutionis obtinere palam est, quae ad certas personae rescriptae vel per pragmaticam ab initio datae eidem novo codici propter utilitatem sanctionis inditae fuerint.*⁵ (Le-am acordat acestor [juriști] în mod special permisiunea, după ce sunt eliminate introducerile inutile, care nu afectează integritatea legilor, toate repetițiile și contradicțiile, exceptând situațiile în care ele sunt folositoare pentru anumite dispoziții legale, și toate cele care au căzut în desuetudine, să expună legi clare și redactate în puține cuvinte, după aceleași trei *Codexuri* [i.e. *Gregorianus*, *Hermogenianus* și *Theodosianus*], în noile constituții și să le grupeze sub titluri potrivite, adăugând și eliminând și chiar schimbând cuvintele acolo unde măsura potrivită a lucrului o impunea, adunând sub o singură sancțiune ceea ce este răspândit în diferite constituții, și făcând mai clar sensul lor, cu condiția ca ordinea cronologică a acestor constituții să fie clară, nu doar prin precizarea zilelor și a consulilor [sub care au fost emise], ci și prin modul aranjării lor, legile vechi trebuind expuse primele, iar cele mai noi după ele. Și, dacă dintre acestea este descoperită vreo lege fără dată sau consul în vechile *Codexuri* sau în cele [i.e. colecțiile] în care se găsesc noile constituții, și acestea să fie adăugate, și niciun dubiu să nu se nască în privința validității lor generale din cauza acestei [lipse], după cum este bine cunoscut că au valoare universală de lege și cele care au fost adresate anumitor persoane sau au fost emise inițial pentru soluționarea unor aspecte de natură locală, fiind inserate în noul *Codex* pe temeiul utilității sancțiunii pe care o conțin. [13 februarie 528] – *trad.n.*)⁶

În mod asemănător, împăratul le-a cerut juriștilor din a doua comisie să excludă din cuprinsul primei ediții a codexului toate constituțiile socotite de prisos și pe cele anulate prin novelele emise după aprilie 529 și să elimine toate repetițiile, contradicțiile sau prevederile desuete:

Supra dictis itaque magnificis et prudentissimis viris permisimus haec omnia facere

⁵ *Cod. Iust., Constitutio Haec.*, 2, p. 2, 4.

⁶ Mulțumesc și pe această cale doamnei profesoare Florentina Nicolae, care a îmbunătățit traducerea din limba latină făcute de noi.

*et, si qua emendatione opus fieret, hanc facere non titubante animo, sed nostra auctoritate fretos, constitutiones vero superfluas vel ex posterioribus sanctionibus nostris iam vacuatas, vel si quae similes vel contrariae invenirentur, circumducere et a prioris codicis congregatione separare et tam imperfectas repelere quam nocte obscuritatis obductas nova eliminationis luce reterege, ut undique non solum institutionum et digestorum via dilucida et aperta pateret, sed etiam constitutionum nostri codicis plenum iubar omnibus clareat, nulla penitus nec simili nec diversa nec inusitata relictis, cum nemini venit in dubium, quod repetita praelectio probavit, hoc satis validum satisque esse formosum.*⁷ (Și astfel am îngăduit susnumiților distinși și preaînvățați bărbați să facă toate aceste lucruri [i.e. inserarea *Novellarum* emise între anii 529 și 534 în prima ediție a *Codexului*] și, dacă ar fi nevoie de vreo corectură, să o facă fără ezitare, dar întemeiați pe autoritatea noastră, să abroge și să elimine din colecția *Codexului* anterior legile de prisos sau cele anulate prin hotărârile noastre ulterioare, sau cele descoperite [de ei] ca fiind similare sau contrare, și, de asemenea, să completeze cele imperfecte, să înlăture întunericul neclarității, scoțând la iveală lumina noii interpretări, astfel încât, nu doar calea *Instituțiilor* și a *Digestelor* să fie limpede și clară pretutindeni, ci și lumina deplină a *Codexului* nostru de legi să strălucească înaintea tuturor, și nicio [lege] asemănătoare sau contrară [alteia] sau caducă să nu fie păstrată, și nimeni să nu pună sub semnul îndoielii faptul că o expunere revizuită a fost validată ca fiind legitimă și bine întocmită. [16 noiembrie 534] – trad.n.)

Pe temeiul acestor solicitări exprese ale împăratului Iustinian se poate deduce că a doua ediție a codexului legislativ (*Codex repetitae praelectionis*) cuprindea doar legi și paragrafe de legi care erau de actualitate în 534⁸.

Între legile cuprinse în această ediție se află și cea emisă de împăratul Zenon (476-491) între anii 474 și 484⁹, care impunea existența unei episcopii în orice așezare care avea statutul de oraș (*civitas/πόλις*) de pe teritoriul Imperiului:

Πάσαν πόλιν εἴτε ἀνανεωθεῖσαν κατὰ τοὺς προλαβόντας χρόνους εἴτε οὐκ οὖσαν μὲν πρότερον, διὰ δὲ βασιλικῆς φιλοτιμίας ἀποδειχθεῖσαν πόλιν ἔχειν ἐκ παντὸς τρόπου ἀχώριστον καὶ ἴδιον τὸν ἐπιμελησόμενον τῶν κατ’αὐτὴν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐπίσκοπον θεσπίζομεν μηδενὶ παντάπασιν οὐσης ἀδείας δι’οἴουδῆποτε τρόπον, μηδὲ μὴν διὰ θείας βασιλικῆς καλεύσεως ἀφαιρεῖσθαι πόλιν οἰανδῆποτε τοῦ τῆς ἰδιαζούσης ἐπισκοπῆς ἢ καὶ τῆς ἀφορισθεῖς αὐτῇ περιοικίδος ἢ ἄλλου τινὸς δικαίου καὶ κατὰ τοῦτο τὸ μέρος ἢ καὶ ἄλλως ὅπωςδῆποτε πόλεσιν ἐτέραις ὑποτελῆ ποιεῖν. (Decidem ca fiecare oraș, fie reconstruit în anii trecuți sau inexistent mai înainte, dar deținând acest drept prin bunăvoință împărătească, să aibă în orice caz un episcop deosebit și propriu care să se îngrijească de treburile bisericești. Nimănui să nu-i fie îngăduit în niciun chip, și nici măcar prin poruncă împărătească, să priveze un oraș de episcopia sa proprie sau de teritoriul care i-a fost

⁷ *Cod. Iust., De Emend.*, 3, p. 10, 12.

⁸ Eliminarea de către a doua comisie a unora dintre legile cuprinse în primul codex, precum și adăugarea altora noi, neexistente în acela, a fost confirmată de cercetători prin compararea fragmentelor de index păstrate de la prima ediție și cuprinsul celei de a doua. Vezi JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 495.

⁹ În istoriografia românească, legea lui Zenon este datată în anul 480, deși nu există niciun argument în favoarea unei datări atât de precise.

atribuit sau de oricare alt drept și să-l facă dependent în această privință sau în oricare alta de alte orașe.)¹⁰

Pe temeiul solicitărilor lui Iustinian prezentate anterior, se poate deduce că prevederile legii lui Zenon din 474-484 erau încă în vigoare în 534. Ca atare, ele au fost aplicate în toate teritoriile aflate sub controlul Constantinopolului nu doar la momentul emiterii ei, ci și de-a lungul întregului secol al VI-lea.

Acest aspect relevă legătura strânsă existentă între organizarea civilă și cea bisericească de pe teritoriul Imperiului Roman după emiterea acestei legi și ilustrează valoarea documentară a listelor civile, precum cele din lucrarea *Synecdemus* a lui Hierocles, în identificarea evoluției organizării bisericești în provinciile romane după 474-484. În fapt, principala problemă constă în identificarea etapei istorice în care așezările menționate în listele civile au avut statutul de oraș și, implicit, pe cel de scaune episcopale.

Trebuie precizat că L. Duchesne, în urma evaluării critice a informațiilor expuse în *Notitia* lui C. De Boor¹¹ (*Notitia* 3 în ediția lui J. Darrouzès¹²), a conchis că sursele folosite la redactarea paragrafelor provinciilor Macedonia, Epirus Vetus, Epirus I, Thessalia II, Hellada și Peloponesos din acest document au fost redactate pe temeiul unei liste civile, iar nu bisericești¹³. Așadar, ele expun numele orașelor (*civitates/πόλεις*) din acele provincii, iar nu pe cele ale episcopioilor.

Deși această opinie este, foarte probabil, corectă, cercetătorul francez a ignorat valoarea listelor civile în identificarea structurilor bisericești. Admițând la nivel pur teoretic că în cuprinsul respectivelor liste ar fi menționate scaunele episcopale, Duchesne a susținut că singura perioadă în care acestea ar fi putut funcționa ar fi fost cea cuprinsă între a doua jumătate a secolului al V-lea (*post* 458) și sfârșitul secolului al VI-lea. Însă, în mod surprinzător, deși el a menționat în studiul său legea lui Zenon¹⁴, nu a putut găsi nicio justificare în favoarea unei dezvoltări atât de extinse a rețelei episcopale în sudul Peninsulei Balcanice la acea vreme¹⁵.

Având în vedere, însă, cele prezentate anterior, paragrafele respective pot fi considerate surse valoroase în identificarea structurilor episcopale din acele provincii între 474/484 și sfârșitul secolului al VI-lea, coroborate, desigur, cu informațiile oferite de alte izvoare scrise și/sau cu descoperirile arheologice.

„EXCEPȚIA SCITICĂ”

În textul legii lui Zenon publicat în codexul lui Iustinian există și paragraful care exceptează Scythia de la aplicarea dispozițiilor respective:

Ταῦτα δὲ γενικῶς διατάξαντες καὶ εἰς νοῦν εἰληφότες τὴν κατάστασιν τῶν ἀγιωτάτων ἐκκλησιῶν τῶν διακειμένων ὑπὸ Τόμιν τῆς τῶν Σκυθῶν ἐπαρχίας καὶ ὅτι οὐκ ἐγχορεῖ τὰς αὐτὰς ἀγιωτάτας ἐκκλησίας συνεχέσι βαρβάρων ἐπιδρομαῖς καταβλαπτομένας ἢ καὶ ἄλλως πως πενία συζώσας ἐτέρως διασώζεσθαι, εἰ μὴ διὰ τῆς

¹⁰ *Cod. Just.*, I.3.35.pr., p. 98; *FHDR* II, p. 372-373.

¹¹ DE BOOR 1891, p. 520-534.

¹² DARROUZÈS 1981, p. 230-245.

¹³ DUCHESNE 1895, p. 379-385.

¹⁴ DUCHESNE 1895, p. 381, n. 1.

¹⁵ DUCHESNE 1895, p. 384.

τοῦ θεοφιλοῦς ἐπισκόπου Τόμεως, ἥτις ἐστὶ καὶ τοῦ ἔθνους μητρόπολις, τυγχάνοιεν προμηθείας, θεσπίζομεν ὑπεξαίρεισθαι τῆς παρούσης θείας νομοθεσίας καὶ μηδαμῶς αὐτας ὑπάγεσθαι τῇ ταύτης ἀνάγκῃ, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ οἰκείου σχήματος μένειν. (Toate acestea le-am hotărât în general, dar am avut înainte și situația preasfintelor biserici aflate sub oblăduirea orașului Tomis din eparhia sciților, pentru faptul că aceste preasfinte biserici sunt zdruncinate fără întreruperi de incursiunile barbarilor, ori de altfel sunt chinuite de sărăcie și nu pot fi ajutate în alt chip, decât prin mijlocirea iubitorului de Dumnezeu episcop din Tomis, care este și orașul de reședință civilă: hotărâm ca acestea să fie scoase de sub prevederile prezentei dumnezeiești legi și să nu fie deloc supuse constrângerii ei, ci să rămână cu organizare proprie.)¹⁶

Această particularitate a organizării bisericești din Scythia (un singur scaun episcopal – cel de la Tomis – pentru întreaga provincie) este atestată și în alte documente din secolele IV-V¹⁷.

Păstrarea acestui paragraf al legii lui Zenon în codexul lui Iustinian din 534 constituie o dovadă a faptului că „excepția scitică” încă exista la acea dată¹⁸. Altfel, juriștii care au redactat cele două ediții ale codexului, răspunzând cerințelor expresse ale împăratului, l-ar fi eliminat. Ca atare, ea exclude înființarea primelor scaune sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia în timpul domniei lui Anastasius (491-518), susținută de numeroși cercetători¹⁹.

De altfel, această din urmă teză este infirmată și de rezultatele cercetărilor arheologice de la Tropaeum Traiani, Halmyris și Zaldapa. La Tropaeum Traiani (lângă Adamclisi, jud. Constanța), renovarea bazilicii B („de marmură”), devenită catedrala episcopală a cetății, și reamenajarea baptisteriului din vecinătatea ei au fost datate în timpul domniei lui Iustinian²⁰. La Halmyris (lângă Murighiol, jud. Tulcea), construirea noilor anexe de lângă catedrala cetății, ocazionată, după cum presupun cercetătorii, de înființarea episcopiei locale a fost de asemenea

¹⁶ *Cod. Just.*, I.3.35.2, p. 100; *FHDR* II, p. 372-373.

¹⁷ *Vezi* HOLUBEANU 2015-2016, p. 29-30; HOLUBEANU 2018, p. 24-26 (cu bibliografie).

¹⁸ Acest punct de vedere este susținut și de STAN 1961, p. 88-89, n. 33; ATANASOV 2007, p. 89; ATANASOV 2012, p. 360-361.

¹⁹ POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1976, p. 30, 35, 98, 137; POPESCU 1994, p. 91, 124-138, 154-155, 212; BARNEA 1968, p. 458-459; BARNEA 1979, p. 12-14, 16; BARNEA 1991b, p. 277-278; DUVAL 1980, p. 314; PĂCURARIU 1991, p. 149-150; BARNEA 1991a, p. 290; SUCEVEANU 1993, p. 145; SUCEVEANU 2002, p. 286, 292-293; SUCEVEANU 2007, p. 29, 101, 105, 130, 137-138, 140-141; SUCEVEANU 2011, p. 57-58, 63; ZUGRAVU 1997, p. 241, 365-366; ZUGRAVU 2007, p. 12; ZUGRAVU 2008, p. 91-92; LUNGU 2000, p. 68, 78, 80-82; LUNGU 2006, p. 204-206, 217; LUNGU 2013, p. 662-663; DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; MADGEARU 2010b, p. 180-181; MADGEARU 2011a, p. 66-67; IAȚCU 2012, p. 29-30.

²⁰ *Vezi* PÂRVAN 1912a, p. 109-112; AUNER 1920, col. 1252-1253; VULPE 1938, p. 342; BARNEA 1945-1947, p. 225; BARNEA 1968, p. 470-471; BARNEA 1979, p. 160, 162; RĂDULESCU 1979, p. 93, 95-96; LUNGU 2000, p. 73-74; IAȚCU 2012, p. 96-97. O datare mai largă (perioada Anastasius-Iustinian) apare la BARNEA 1979, p. 162; BOGDAN CĂTĂNICIU 2006, p. 244, 249, 252.

datată în timpul lui Iustinian²¹. În fine, la Zaldapa (lângă Abrit, com. Krușari, prov. Dobrici, în Bulgaria), deși bazilica principală (nr. 3) a cetății, devenită la un moment dat catedrală episcopală, a fost renovată în timpul lui Anastasius, ridicarea reședinței episcopale, adosată laturii de sud a bazilicii, a avut loc câteva decenii mai târziu²². Unii cercetători au datat în timpul domniei lui Iustinian și construirea catedralei episcopale de la Histria²³.

Până la momentul de față, descoperirile arheologice au confirmat existența a nu mai puțin de opt episcopii sufragane pe teritoriul fostei provincii romane Scythia - la Callatis, Histria, Argamum, Halmyris, Troesmis, Axiopolis, Tropaeum Traiani și Zaldapa. Existența a trei dintre aceste episcopii (Callatis, Histria și Tropaeum Traiani) este certificată de evidențe arheologice clare, acceptate astăzi de majoritatea cercetătorilor preocupați de această temă. La Callatis (astăzi Mangalia, jud. Constanța) au fost descoperite ruinele catedralei locale și, foarte important, o cruce de piatră cu o inscripție în care erau menționați după nume cel puțin doi dintre episcopii așezării²⁴. La Histria (lângă Istria, jud. Constanța) au fost descoperite ruinele catedralei și cele ale palatului episcopal²⁵. La Tropaeum Traiani, după cum s-a arătat deja, au fost descoperite ruinele catedralei și cele ale baptisteriului din vecinătatea ei²⁶.

²¹ ZAHARIADE 2001-2003, p. 148-149; ZAHARIADE 2009, p. 139-140. Înființarea episcopiei de la Halmyris sub Iustinian este susținută și de ZAHARIADE & KARAVAS 2015, p. 583.

²² ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 33-58.

²³ BOUNEGRU 2007, p. 83-84; IAȚCU 2012, p. 71. Această datare a fost susținută, la un moment dat, și de Al. Suceveanu (SUCEVEANU 2002, p. 292-293).

²⁴ Pentru bazilica de la Callatis, vezi IAȚCU 2012, p. 51-52 (cu bibliografie). Pentru crucea cu inscripție, vezi POPESCU 1976, p. 136-137, nr. 91; POPESCU 1977, p. 277-281; BARNEA 1979, p. 102-103, pl. 33. Existența episcopiei de la Callatis este admisă de PÂRVAN 1923-1924, p. 121, 128; POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1976, p. 30, 136-137; POPESCU 1977, p. 277-283; POPESCU 1980, p. 599, 603; POPESCU 1994, p. 132-133; CONDURACHI 1971, p. 182; BARNEA 1979, p. 102, 134, 136; DUVAL 1980, p. 314; RĂDULESCU 1987, p. 13, 47-48; BARNEA 1991a, p. 290, 291 (hartă); ZUGRAVU 1997, p. 365-366; LUNGU 2000, p. 68, 81; LUNGU 2006, p. 206-207; LUNGU 2013, p. 663; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 29-30, 41, 131-132, 144 și fig. 1; ALEXANDRU 2013, p. 689; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47.

²⁵ Pentru catedrala și palatul episcopal de la Histria, vezi POPESCU 1994, p. 318-324; SUCEVEANU 2007, *passim*; IAȚCU 2012, p. 67-72, 132-152. Existența episcopiei de la Histria este admisă de POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1977, p. 282; POPESCU 1980, p. 601, 603; POPESCU 1994, p. 134-135, 318-324; CONDURACHI 1971, p. 181-182; BARNEA 1979, p. 146, 204; LUNGU 2000, p. 68, 81; LUNGU 2006, p. 207, 217; LUNGU 2013, p. 663; MADGEARU 2010a, p. 146; SUCEVEANU 2002, p. 290-293; SUCEVEANU 2007, *passim*; SUCEVEANU 2011, p. 57-63; ZUGRAVU 2008, p. 126; ATANASOV 2012, p. 360; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-51; IAȚCU 2012, p. 14, 29-30, 37, 41, 67-72, 126, 131-132 și fig. 1; ATANASOV *et al.* 2017, p. 125; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-49, 51.

²⁶ Pentru bazilica B („de marmură”) și baptisteriul din vecinătatea ei, vezi PÂRVAN 1912a, p. 93-112; IAȚCU 2012, p. 95-97 (cu bibliografie). Existența episcopiei de la Tropaeum Traiani este admisă de PÂRVAN 1912a, p. 106-112; PÂRVAN 1923-1924, p. 121, 130; AUNER 1920, col. 1252-1253; VULPE 1938, p. 341-342; POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1977, p. 282; POPESCU 1980, p. 600, 603; POPESCU 1994, p. 133-134; BARNEA 1968, p. 458-459, 470-471; BARNEA 1979, p. 162; CONDURACHI 1971, p. 182; RĂDULESCU 1987, p. 28-29; BARNEA 1991a, p. 290, 291 (hartă); LUNGU 2000, p. 68, 81; LUNGU 2006, p. 207, 217;

Aceste descoperiri arheologice dovedesc faptul că, la un moment dat, particularitatea organizării bisericești din Scythia a luat sfârșit. Foarte probabil, din acel moment prevederile legii lui Zenon au fost aplicate pe întreg teritoriul provinciei, determinând organizarea de centre episcopale sufragane în toate așezările care aveau la acea dată statutul de oraș (*civitas/πόλις*).

DATArea ORGANIZĂRII PRIMELOR EPISCOPII SUFRAGANE DE PE TERITORIUL SCYTHIEI

Informațiile documentare cunoscute la momentul de față permit o datare destul de strânsă a momentului înființării primelor episcopii sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia. Ca *terminus post quem* sigur poate fi socotită ziua de 16 noiembrie 534, când a fost publicată cea de a doua ediție a codexului lui Iustinian. Această dată este valabilă indiferent dacă paragraful provinciei Scythia din *Notitia* lui De Boor expune orașele provinciei, după cum a susținut L. Duchesne²⁷, sau episcopiile de aici, așa cum a afirmat Emilian Popescu²⁸.

Pentru stabilirea unui *terminus ante quem* pot fi valorificate rezultatele descoperirilor arheologice. Limita superioară a datării momentului construirii anexelor bazilicii episcopale de la Halmyris, a căror amenajare a fost determinată de înființarea episcopiei locale, este socotită jumătatea secolului al VI-lea²⁹. În acest caz, înființarea primelor scaune episcopale din Scythia trebuie să fi avut loc înainte de acest moment.

Trebuie precizat că acest *terminus ante quem* (jumătatea secolului al VI-lea) este valabil, la rândul său, indiferent dacă paragraful Scythiei din *Notitia* lui De Boor a fost redactat pe temeiul unui document civil sau al unuia bisericesc.

Pentru stabilirea unei date mai strânse a evenimentului poate fi avută în vedere extinsa reorganizare civilă și bisericească întreprinsă în teritoriile de pe țărmul de vest și de nord al Mării Negre aflate sub controlul Imperiului Roman în timpul împăratului Iustinian. În anul 536, acesta a dispus înființarea acelei *quaestura exercitus* care includea provinciile romane Moesia Secunda și Scythia, laolaltă cu Cyprus, Caria și Insulae³⁰. În luna mai a aceluiași an, scaunul bisericesc de la Bosporus (fostul Panticapaeum, astăzi Kerch, în Crimeea) a fost ridicat la rangul de mitropolie titulară. Acesta este un eveniment important pentru tema de față întrucât episcopul de Bosporus fusese până atunci, cel mai probabil, sufragan

LUNGU 2013, p. 663; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 29-30, 40, 96-97, 131 și fig. 1; ATANASOV 2012, p. 365; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-48, 51. G. Atanasov consideră că ansamblul episcopal (*ἐπισκοπεῖον*) al cetății Tropaeum Traiani era constituit din bazilicile A și D și anexele acestora (ATANASOV 2012, p. 365, n. 18; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 48).

²⁷ DUCHESNE 1895, p. 380-381. Acest punct de vedere este susținut și de ZEILLER 1918, p. 170; HONIGMANN 1939, p. 3-5; DARROUZÈS 1981, p. 28-29; MADGEARU 2010a, p. 145.

²⁸ POPESCU 1969, p. 403-415; POPESCU 1980, p. 597-605; POPESCU 1994, p. 124-138. Punctul de vedere al lui Emilian Popescu a fost acceptat de majoritatea autorilor citați la nota 1.

²⁹ ZAHARIADE 2001-2003, p. 148-149; ZAHARIADE & BOUNEGRU 2003, p. 119; ZAHARIADE 2009, p. 139-140.

³⁰ TORBATOV 1997, p. 78-87; MADGEARU 2009, p. 189-194.

al mitropolitului de la Tomis³¹. În 538, episcopia de Odessos (astăzi Varna, Bulgaria), o altă fostă sufragană a mitropoliei de la Tomis, este atestată pentru prima dată ca mitropolie mare a Moesiei Secunda. Foarte probabil, ea a fost ridicată la acest rang în 536, când orașul ei de reședință a devenit capitală a acelei nou înființate *quaestura exercitus*³².

În acest context, este posibil ca 536 să fi fost și anul în care mitropolia Tomisului a dobândit noi scaune sufragane, înființate în așezările cu rang de oraș de la acea vreme de pe teritoriul provinciei romane Scythia. În felul acesta, a putut fi asigurată în continuare funcționarea sa canonică³³, în condițiile în care ea pierduse cel puțin două dintre cele trei episcopii sufragane pe care le avusese anterior³⁴.

Este posibil, pe de altă parte, ca, prin înființarea primelor episcopii sufragane de pe teritoriul Scythiei, împăratul Iustinian să fi urmărit și îmbunătățirea organizării administrative și militare a provinciei, în condițiile în care episcopul devenise un factor important în gestionarea problemelor locale de această natură³⁵.

PRIMELE EPISCOPII SUFRAGANE DE PE TERITORIUL PROVINCIEI ROMANE SCYTHIA

Având în vedere prevederile legii lui Zenon, primele episcopii sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia trebuie să fi fost organizate în așezările care aveau statutul de oraș (*civitas/πόλις*) la acea dată. În *Synecdemus*, lucrare datată în jurul anului 527, Hierocles a înregistrat 14 orașe în provincia Scythia, anume: Dionysopolis, Akres, Callatis, Histria, Constantiana, Zaldapa, Tropaeum Traiani, Axiopolis, Capidava, Carsium, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus și Halmyris, alături de metropola Tomis³⁶. Având în vedere că aceste așezări au dăinuit cel puțin până la sfârșitul secolului al VI-lea, se poate presupune că toate au devenit centre episcopale între 534 și 550 (posibil în 536).

Existența episcopiilor este atestată arheologic în cazul a șapte dintre aceste orașe: Callatis, Histria, Tropaeum Traiani, Axiopolis, Troesmis, Halmyris și

³¹ Pentru situația scaunului de Bosporus în secolele IV-VI, vezi HOLUBEANU 2018, p. 274-281.

³² Pentru situația scaunului de Odessos în secolele IV-VI, a se vezi HOLUBEANU 2018, p. 205-234.

³³ Prevederile Canonului 4 al Sinodului I Ecumenic (Niceea, 325) privitoare la alegerea și hirotonirea episcopilor într-o eparhie implică existența a cel puțin trei episcopi sufragani alături de mitropolit – vezi COD, p. 717-32; FLOCA 1993, p. 53-54.

³⁴ Cea de-a treia episcopie sufragană a Tomisului era cea de la Cherson (lângă actualul Sevastopol, în Crimeea). Nu s-a păstrat nicio informație documentară privitoare la rangul acestui scaun bisericesc în secolul al VI-lea. Având în vedere, însă, că cetatea Cherson era în secolul al VI-lea cea mai importantă așezare din Crimeea aflată în stăpânirea Imperiului Roman și că ea a fost renovată sub Iustinian (Procopius, *De aedif.*, III, 7, 10, p. 100²⁴-101³), asemenea Bosporului, este foarte posibil ca și episcopia sa să fi fost ridicată la rangul de mitropolie titulară în 536. Pentru situația scaunului de Cherson în secolele IV-VI, vezi HOLUBEANU 2018, p. 263-270.

³⁵ În privința rolului episcopului în Imperiul Roman în secolul al VI-lea, vezi JONES 1964, p. 758-760; DAGRON 1977, p. 19-21; DAGRON 1984, p. 14-18; DUCELLIER 1985, p. 126-127; PILLON 2005, p. 40-41.

³⁶ Hierocles, *Synec.*, 637, 1-15, p. 13-14.

Zaldapa. Au fost menționate deja descoperirile arheologice în cazul primelor trei dintre acestea. În cazul celorlalte, la Axiopolis (lângă Cernavodă, jud. Constanța) este cunoscută o bazilică cu baptisteriu (cu *piscina*)³⁷, în timp ce la Halmyris³⁸ și Troesmis (lângă Turcoaia, jud. Tulcea)³⁹ au fost identificate ruinele catedralelor episcopale. În fine, la Zaldapa, după cum s-a arătat deja, au fost descoperite ruinele catedralei și cele ale palatului episcopal⁴⁰.

Alte două așezări din Scythia devenite centre episcopale în secolul al VI-lea au fost Salsovia (lângă Mahmudia, jud. Tulcea)⁴¹ și Beroe (Piatra Frecăței, com. Ostrov, jud. Tulcea)⁴². Numele lor sunt menționate în *Notitia* lui De Boor⁴³. Deși nu

³⁷ Pentru bazilica cu baptisteriu de la Axiopolis, vezi NETZHAMMER 1918, p. 111-112; IAȚCU 2012, p. 49, 125. Existența episcopiei de la Axiopolis este admisă de AUNER 1920, col. 1253; PÂRVAN 1923-1924, p. 121, 127; POPESCU 1980, p. 600-601, 603; POPESCU 1994, p. 134; BARNEA 1968, p. 458-459; BARNEA 1991a, p. 290, 291 (harta); CONDURACHI 1971, p. 182; RĂDULESCU 1987, p. 12; DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; LUNGU 2000, p. 68, 81; LUNGU 2006, p. 207, 217; LUNGU 2013, p. 663; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 22-23 și fig. 1.

³⁸ Pentru catedrala cetății Halmyris, vezi ZAHARIADE 2001-2003, p. 143-168; ZAHARIADE 2009, p. 131-150; IAȚCU 2012, p. 57-60 (cu bibliografie). Existența episcopiei de la Halmyris este admisă de BARNEA 1991a, p. 291 (harta); DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; ZAHARIADE 2001-2003, p. 148-149; LUNGU 2006, p. 207, 217; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 22-23, 57 și fig. 1; ATANASOV 2012, p. 365; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 48.

³⁹ Pentru bazilica episcopală de la Troesmis, vezi IAȚCU 2012, p. 89 (cu bibliografie). Existența unei episcopii la Troesmis este admisă de POPESCU 1976, p. 246; CONDURACHI 1971, p. 182; BAUMANN 1979, p. 112; RĂDULESCU 1987, p. 24; BARNEA 1991a, p. 185 (cu condiția identificării ei cu Κοῦρρον din *Notitia* lui De Boor), 291 (harta); ZUGRAVU 1997, p. 371; DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; LUNGU 2000, p. 74, 81; LUNGU 2006, p. 207, 217; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, fig. 1; ATANASOV 2012, p. 365; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-48, 51.

⁴⁰ ATANASOV *et al.* 2017, p. 123-132; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 33-53. Existența episcopiei de la Zaldapa este susținută de ATANASOV 2012, p. 365; ATANASOV *et al.* 2017, p. 123-124; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 33-58; BARNEA 1991a, p. 291 (harta); IAȚCU 2012, fig. 1.

⁴¹ Existența unui scaun episcopal la Salsovia este acceptată de BARNEA 1991a, p. 291 (harta); DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 78; TORBATOV 2002, p. 157; IAȚCU 2012, p. 29-30 și fig. 1.

⁴² Existența unui scaun episcopal la Beroe este acceptată de POPESCU 1977, p. 282; POPESCU 1980, p. 604; POPESCU 1994, p. 137; BARNEA 1991a, p. 291 (harta); LUNGU 2000, p. 81; LUNGU 2006, p. 207; TORBATOV 2002, p. 119; ATANASOV *et al.* 2017, p. 130.

⁴³ DE BOOR 1891, 674, 678, p. 532; DARROUZÈS 1981, 3, 40, 645, 649, p. 242. Numele cetății Beroe apare în document sub o formă alterată: Βιραιίνου/Bipainou. Identificarea Beroe → Birainon/Βιραιίνον → Bipainon/Βιραιίνον (Bipainou/Βιραιίνου în cazul genitiv) a fost avansată de Emilian Popescu (POPESCU 1977, p. 282; POPESCU 1980, p. 604; POPESCU 1994, p. 137) și este admisă de mai mulți cercetători: vezi BARNEA 1991a, p. 183, 307 (n. 222); ZUGRAVU 1997, p. 366; SUCEVEANU 1993, p. 147; SUCEVEANU & BARNEA 1993, p. 178; TORBATOV 2002, p. 119; MADGEARU 2010a, p. 146; ATANASOV 2012, p. 360; IAȚCU 2012, p. 30]. R. Vulpe (VULPE 1938, p. 341, n. 1) a avut în vedere identificarea numelui Βιραιίνου/Bipainou cu Troesmis (identificare admisă de SÂMPETRU 1994, p. 108; ZUGRAVU 1997, p. 366; IAȚCU 2012, p. 30) sau (L)Ibida (admisă de BARNEA 1991a, p. 204; SUCEVEANU 1993, p. 147; SUCEVEANU & BARNEA 1993, p. 178; ZUGRAVU 1997, p. 366; ATANASOV 2012, p. 360, 362; IAȚCU 2012, p. 30; PARASCHIV & IACOB 2014, p. 357). În rubrica Scythiei din *Notitia* lui De Boor, orașele/episcopiiile sunt menționate în

există consens între cercetători în privința caracterului acestui document, având în vedere prevederile legii lui Zenon, se poate conchide că cele două așezări au dobândit la un moment dat statutul de oraș și astfel au devenit centre episcopale⁴⁴.

La Salsovia și Beroe nu au fost efectuate cercetări arheologice extinse până la momentul de față. Din acest motiv, nu există nicio dovadă arheologică care să poată fi valorificată în datarea acestor episcopii. Având în vedere, însă, că nici Salsovia și nici Beroe nu sunt menționate în *Synecdemus*, se poate conchide că ele au dobândit statutul de oraș după 527. Pe de altă parte, paragraful Scythiei din *Notitia* lui De Boor a fost redactat, în mod cert, pe temeiul unei liste al cărei arhetip datează înainte de marea invazie slavo-avară de la sfârșitul secolului al VI-lea - începutul secolului al VII-lea, când Salsovia și Beroe și-au încetat existența⁴⁵. Trebuie precizat, apoi, că (L)Ibida, Argamum și Ulmetum nu sunt menționate în *Notitia* lui De Boor. În acest caz, informațiile expuse în acest document sunt anterioare celui de al treilea sfert al secolului al VI-lea, când au fost înființate episcopiile acestor trei așezări (*a se vedea mai jos*). Din toate acestea reiese că episcopiile de la Salsovia și Beroe au fost organizate în al doilea sfert al secolului al VI-lea, fie în același timp cu primele episcopii sufragane ale provinciei (în 536?), fie în următoarele două decenii care au urmat acestui eveniment.

Important este și faptul că Salsovia și Beroe nu sunt menționate de Procopius de Cezarea între așezările fortificate de Iustinian. De aici se poate deduce că ele au fost renovate sub Anastasius și ridicate la statutul de oraș după 527, în prima parte (primul deceniu?) a domniei lui Iustinian⁴⁶. În acest caz, prima ipoteză (înființarea episcopiiilor lor în 536) pare mai probabilă.

EPISCOPIILE DE (L)IBIDA ȘI ARGAMUM

După cum se poate observa, la jumătatea secolului al VI-lea, pe teritoriul provinciei romane Scythia existau șaisprezece așezări fortificate care aveau

ordine geografică, Bipainon fiind intercalat între cele de pe malul Dunării. Având în vedere acest aspect, identificarea lui cu (L)Ibida, situată în partea centrală a provinciei, pare puțin probabilă. Pe de altă parte, forma Bipaion pare mai apropiată de Beroe decât de Troesmis.

⁴⁴ În *Notitia* lui De Boor nu sunt înregistrate Troesmis și Acres (Capul Kaliakra, în Bulgaria), așezări menționate în *Synecdemus* cu rangul de oraș. Având în vedere importanța mai mare a acestora în raport cu Salsovia și Beroe, se poate presupune că *Synecdemus* surprinde o situație anterioară celei expuse în arhetipul care a stat la baza *Notitiei* lui De Boor. Pe de altă parte, întrucât Troesmis și Acres nu au fost distruse și nici nu au avut de suferit pe termen lung de pe urma invaziilor barbare înainte de sfârșitul secolului al VI-lea - începutul secolului al VII-lea (a se vedea BARNEA 1991a, p. 184-185, 198; TORBATOV 2002, p. 121-129, 226-232), este puțin probabil ca ele să fi pierdut statutul de oraș în timpul secolului al VI-lea. În acest caz, omiterea lor în *Notitia* lui De Boor trebuie pusă pe seama unei erori de copist. De altfel, în acest document, există omisiuni și în rubricile mitropoliiilor de Marcianopolis și Odessos – vezi HOLUBEANU 2017, p. 95-104; HOLUBEANU 2018, p. 165-178.

⁴⁵ Pentru distrugerea și abandonarea cetății Beroe, vezi VĂLCEANU & BARNEA 1975, p. 215; TORBATOV 2002, p. 120. Pentru distrugerea și abandonarea cetății Salsovia, vezi TORBATOV 2002, p. 158.

⁴⁶ Acest punct de vedere este susținut și de SÂMPETRU 1994, p. 108-109 și TORBATOV 2002, p. 157.

statutul de oraș (*a se vedea* Harta 2). Nouă dintre ele (Axiopolis, Capidava, Carsium, Beroe, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia și Halmyris) erau situate pe frontiera dunăreană a Imperiului, cinci (Dionysopolis, Acres, Callatis, Histria și Constantiana) pe țărmul Mării Negre și două (Tropaeum Traiani și Zaldapa) în interiorul provinciei. Ca atare, la acea vreme, provincia Scythia avea o densitate mare de așezări urbane, mai ales pe malul Dunării.

Totuși, zona fortificată a celor mai multe dintre aceste orașe era redusă. Astfel, Capidava avea în jur de 1,3 ha la acea vreme⁴⁷, Constantiana (Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea) în jur de 1,7 ha⁴⁸, Troesmis în jur de 1,75 ha⁴⁹, Salsovia în jur de 1,8 ha⁵⁰, Halmyris în jur de 2,0 ha⁵¹, Axiopolis în jur de 2,3 ha⁵² și Aegyssus în jur de 2,5 ha⁵³. Trebuie evidențiat faptul că, exceptând Constantiana, aceste așezări erau situate pe frontiera dunăreană a Imperiului. O întindere mai mare aveau Histria (*circa* 7 ha)⁵⁴, Tropaeum Traiani (*circa* 9 ha)⁵⁵, Noviodunum (*circa* 11,5 ha)⁵⁶, Carsium (*circa* 20 ha)⁵⁷, Acres (*circa* 25 ha)⁵⁸ și Zaldapa (*circa* 25 ha)⁵⁹. Doar zona fortificată a metropolei Tomis depășea 60 ha⁶⁰.

Pe temeiul acestei observații se poate ridica următoarea întrebare: De ce le-a fost acordat statutul de oraș unor așezări atât de mici? Răspunsul este important întrucât pe temeiul lui poate fi clarificat un alt aspect, anume: Este posibil ca și alte fortificații ale provinciei să fi dobândit statutul de oraș (și, implicit, să fi devenit centre episcopale) în a doua jumătate a secolului al VI-lea?

Cea mai importantă informație documentară care poate servi la înțelegerea acestor aspecte se găsește în lucrarea *Istorie bizantină* a lui Theophylact Simocatta, în care sunt expuse unele evenimente petrecute la Asemus în timpul domniei lui Mauriciu (582-602)⁶¹.

Asemus (Osamsko Kale, lângă Cherkovitsa, prov. Pleven, în Bulgaria) era o fortificație de mici dimensiuni (1,15 ha) a provinciei Moesia Secunda, situată pe frontiera dunăreană a Imperiului⁶². Descriind evenimentele petrecute acolo în anul 594, în care au fost implicați comandantul armatei romane, Petru (fratele

⁴⁷ TORBATOV 2002, p. 103.

⁴⁸ TORBATOV 2002, p. 166.

⁴⁹ TORBATOV 2002, p. 125. Este vorba de cetatea de est de la Troesmis. La aproximativ 400 de metri de aceasta, se afla cetatea de vest, mai puțin cunoscută (vezi BARNEA 1991a, p. 184-185; TORBATOV 2002, p. 127-129).

⁵⁰ TORBATOV 2002, p. 157.

⁵¹ TORBATOV 2002, p. 159. După ZAHARIADE & BOUNEGRU 2003, p. 116, suprafața cetății Halmyris ar fi de aproximativ 2,5 ha.

⁵² TORBATOV 2002, p. 100-101.

⁵³ TORBATOV 2002, p. 153.

⁵⁴ TORBATOV 2002, p. 176-177.

⁵⁵ TORBATOV 2002, p. 301.

⁵⁶ TORBATOV 2002, p. 149.

⁵⁷ TORBATOV 2002, p. 115.

⁵⁸ TORBATOV 2002, p. 228.

⁵⁹ TORBATOV 2002, p. 319.

⁶⁰ TORBATOV 2002, p. 189.

⁶¹ Theophylact Simocatta, *Historiae*, VII, 3, 1-10, p. 249²⁰-251⁸; Teofilact Simocata, *Ist. biz.*, p. 137-138.

⁶² Pentru Asemus/Anasamus, vezi TORBATOV 2016, p. 21-79.

împăratului Mauriciu), și cetățenii din Aseumus, Theophylact Simocatta a menționat și faptul că împăratul Iustin II⁶³ acordase orașului, printr-un decret (νόμος), dreptul de a avea propria armată⁶⁴. Acest aspect iese în evidență având în vedere faptul că în antichitatea târzie autoritățile Imperiului Roman au descurajat atât apariția milițiilor private, cât și înarmarea civililor⁶⁵.

S. Torbatov a identificat decretul emis pe seama fortificației Aseumus cu o *lex civitatis*, prin care așezarea a fost ridicată la rangul de oraș⁶⁶. Pe temeiul acestui nou statut, ea a dobândit dreptul de a avea propriul episcop⁶⁷ și, ceea ce interesează în cazul de față, propria armată. Aceasta reflectă politica de militarizare a așezărilor civile în scopul eficientizării defensivei frontaliere.

M. Pillon, întemeindu-se pe evenimentele de la Aseumus și pe altele petrecute la Appiaria (lângă Reahovo, com. Slivo Pole, prov. Ruse, Bulgaria), tot în Moesia Secunda, a susținut că sistemul militar defensiv al Imperiului Roman se întemeia în secolul al VI-lea pe doi factori, anume: armata imperială și cele ale orașelor⁶⁸. Împăratul Iustinian a fost unul dintre principalii promotori ai acestui tip de organizare militară, în efortul său de a asigura o apărare cât mai eficientă în fața atacurilor barbare. În cazul evenimentelor de la Aseumus, au fost implicate tocmai trupele imperiale și cele locale.

Acest sistem defensiv militar explică numărul mare al așezărilor fortificate din Scythia cărora le-a fost acordat statutul de oraș. În fapt, prin aceasta, autoritățile de la Constantinopol au încercat să asigure o apărare militară regională cât mai eficientă, folosind cât mai puține resurse umane de la centru. În plus, cazul cetății Aseumus relevă faptul că sistemul de organizare militară promovat de Iustinian I a fost menținut și în timpul domniei lui Iustin II. În acest caz, rămâne deschisă posibilitatea ca și alte așezări din Scythia să fi dobândit statutul de oraș în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

⁶³ Deși Theophylact Simocatta nu precizează dacă este vorba de Iustin I (518-527) sau Iustin II (565-574), având în vedere că în lucrarea sa el nu a menționat niciodată numele celui dintâi și că în respectivul paragraf nu a făcut nicio precizare din care să reiasă că ar fi vorba de acela, se poate conchide că el l-a avut în vedere pe Iustin II. Pentru această problemă, vezi Teofilact Simocata, *Ist. biz.*, p. 137, n. 8; PILLON 2005, p. 39; HOLUBEANU 2018, p. 185-189 (unde se găsește o analiză mai extinsă a acestei identificări).

⁶⁴ Theophylact Simocatta, *Historiae*, VII, 3, 4, p. 250⁵⁻⁸: οἱ μὲν οὖν ἄστοι τό τε περὶ τὴν πόλιν ὀπλιτικὸν Ἰουστίνου τοῦ αὐτοκράτορος ὑπεδείκνυον νόμον χαριζόμενον τῇ πόλει τὴν ἔνοπλον ταύτην διάδοχον πρόνοιαν (atunci cetățenii și garnizoana din oraș arătau o lege a împăratului Iustin, care acorda orașului această protecție armată permanentă – *trad.n.*).

⁶⁵ A se vedea PILLON 2005, p. 34.

⁶⁶ TORBATOV 2016, p. 28. Acest punct de vedere este susținut și de PILLON 2005, p. 40.

⁶⁷ Theophylact Simocatta (*Historiae*, VII, 3, 6, 8, p. 250^{12, 27-28}) menționează existența în Aseumus și a unui episcop. Unii cercetători (WHITBY & WHITBY 1986, p. 183, n. 14; MADGEARU 2010a, p. 148) au considerat că acesta se refugiase la Aseumus dintr-o altă cetate, reședință episcopală, care fusese distrusă de barbari. Cel mai probabil, însă, el era episcopul cetății, instituit pe temeiul prevederilor legii lui Zenon din 474-484 (MUTAFČIEV 1932, p. 122-123, 126-127; BRĂȚIANU 1936, p. 60-61; BURY 1958, p. 133; VELKOV 1959, p. 221; VELKOV 1977, p. 247; DAGRON 1977, p. 21; MIHĂESCU 1985, p. 195; SCHREINER 1986, p. 29; SCHREINER 1987, p. 52; TORBATOV 2016, p. 28, n. 22; PILLON 2005, p. 39-40).

⁶⁸ PILLON 2005, p. 35 și urm.

Pe temeiul informațiilor documentare și al rezultatelor descoperirilor arheologice, unii cercetători susțin existența unor episcopii și la (L)Ibida⁶⁹ și Argamum. Suprafața fortificată a (L)Ibidei (astăzi Slava Rusă, jud. Tulcea) era una apreciabilă (aproximativ 24 ha). Și importanța ei strategică era una ridicată, ea fiind amplasată în jumătatea de nord a drumului central care străbătea Scythia de la sud la nord⁷⁰.

În *De aedificiis*, Procopius de Cezareea a catalogat (L)Ibida drept oraș (πόλις)⁷¹. Este singurul loc în care istoricul bizantin a folosit acest termen atunci când a descris construcțiile lui Iustinian din Scythia⁷². El poate fi privit ca un argument al importanței pe care așezarea a avut-o în cadrul programului de fortificare inițiat de împăratul Iustinian în provincia isto-pontică. Folosirea lui de către Procopius, precum și descoperirea unui edificiu termal construit *ex integro* odată cu lucrările de restaurare a cetății din timpul lui Iustinian⁷³ pot fi privite ca indicii ale ridicării (L)Ibidei, tot atunci, la statutul de oraș.

Refortificarea (L)Ibidei în timpul lui Iustinian a fost confirmată de cercetările arheologice. Pe temeiul acestora s-a conchis că lucrările de reconstrucție au fost efectuate după incursiunea kutrigurilor din anul 559⁷⁴. Având în vedere că Procopius a terminat *De aedificiis* în 560-561⁷⁵, acești din urmă ani pot fi considerați limita cronologică superioară a acordării statutului de oraș și, implicit, a înființării episcopiei locale.

Până la momentul de față, la (L)Ibida au fost descoperite ruinele unei bazilici

⁶⁹ Existența unei episcopii la (L)Ibida este admisă de CONDURACHI 1971, p. 182; BARNEA 1991a, p. 204 (cu condiția identificării ei cu Bipainon din *Notitia* lui De Boor); SÂMPETRU 1994, p. 109; LUNGU 2000, p. 81; LUNGU 2006, p. 207; IACOB 2005, p. 79; ATANASOV 2012, p. 365; IACOB *et al.* 2015, p. 563 (cu condiția identificării ei cu Bipainon); MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, fig. 1; PARASCHIV & IACOB 2014, p. 357 (cu condiția identificării ei cu Bipainon).

⁷⁰ Pentru (L)Ibida, a se vedea TORBATOV 2002, p. 281-286; IACOB 2009, p. 61-79; IACOB *et al.* 2015, p. 559-574; IACOB 2018, p. 241-247.

⁷¹ Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 19, p. 133¹¹⁻¹³: ἔστι δὲ που μετὰ τοῦτο Ἰβιδὰ πόλις, ἧς δὴ τοῦ περιβόλου πολλὰ ἐπεπόνθει, ἄπερ ἀνανεωσάμενος οὐδεμίᾳ μελλήσει ἐχρωτάτην διεπράξατο εἶναι. (Undeva, după ea [i.e. Ulmetum], se află orașul Ibida, ale cărui ziduri se ruinaseră în mare parte; pe acestea le-a renovat fără întârziere și a făcut astfel ca orașul să fie cât se poate de întărit), *FHDR* II, p. 470-471.

⁷² Un caz similar există și în paragrafele dedicate provinciei Moesia Secunda, în care singura așezare catalogată drept oraș (πόλις) este Theodoropolis, al cărei nume provenea de la cel al împărătesei Theodora. Vezi Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 5, p. 131²⁰⁻²¹; *FHDR* II, p. 468-469.

⁷³ IACOB *et al.* 2015, p. 569.

⁷⁴ IACOB *et al.* 2015, p. 569; IACOB 2018, p. 243.

⁷⁵ DOWNEY 1947, p. 181; WHITBY 1984, p. 181; WHITBY 1985, p. 129-148; TORBATOV 2002, p. 37; GROTHOWSKI 2006, p. 62-64; ROQUES 2011, p. 52-59; ATANASOV 2012, p. 363. Deși cei mai mulți cercetători consideră că Procopius a terminat de scris lucrarea *De aedificiis* în 553-554 (vezi STEIN 1949, p. 837; RUBIN 1957, col. 573-574; MORAVCSIK 1983, p. 491; GREATREX 1994, p. 107-113; GREATREX 2013, p. 13-29; GREATREX 2014, p. 101-103; CAMERON 1996, p. 10-11; CESARETTI & FOBELLI 2011, p. 15-19; MONTINARO 2011, p. 104-105), datarea renovării cetății (L)Ibida după atacul kutrigurilor din 559 (vezi *supra*, trimiterile de la n. 74) pledează în favoarea terminării acestei scrieri în 560-561.

monumentale, situate în partea centrală a așezării, cercetată parțial⁷⁶. Este unul dintre cele mai mari edificii de cult creștine din provincie (aproximativ 22 m lățime)⁷⁷. Între ruinele ei au fost descoperite și diferite elemente decorative de marmură, precum baze de coloane, coloane și capiteliuri, pilaștri, coloane de mici dimensiuni și resturi de *cancelli*, cioplite în marmură de Proconnesus, Aphrodisias și Naxos. Pavimentul monumentului era împodobit cu mozaicuri⁷⁸. Costul ridicat al acestor materiale sugerează o finanțare de la vistieria imperială.

Nu există consens între cercetători în datarea bazilicii⁷⁹. Unii dintre ei au avut, însă, în vedere, existența unui program decorativ extins, implementat cu succes la (L)Ibida, care a coincis cu domnia lui Iustinian⁸⁰.

Foarte probabil, prin ridicarea (L)Ibidei la statutul de oraș în 560-561, această bazilică a dobândit statutul de catedrală episcopală.

Unii cercetători⁸¹ susțin astăzi existența unei episcopii și la Argamum, în secolul al VI-lea. Argamum/Orgame (Capul Dolojman, lângă Jurilovca, jud. Tulcea)⁸² a fost cea mai mare așezare fortificată de pe malul Lacului Razim (un fost golf al Mării Negre). La jumătatea secolului al VI-lea, ea avea aproximativ 2,5 ha.

Argamum ocupa o poziție strategică, de acolo putând fi controlat traficul pe apă dintre Marea Neagră și laguna Razim-Sinoe prin Gura Portiței. Aceasta era una dintre căile de acces spre regiunea Deltei Dunării și teritoriile din nordul Scythiei⁸³.

Așezarea nu este menționată în *Syneedemus* și nici în paragraful Scythiei din *Notitia* lui De Boor. Aceasta constituie o dovadă a faptului că ea nu avea statutul de oraș în prima jumătate a secolului al VI-lea. Procopius de Cezarea a menționat-o, însă, în *De aedificiis*, în lista așezărilor restaurate de Iustinian⁸⁴, o informație confirmată de cercetările arheologice. În al doilea deceniu al secolului al VII-lea, așezarea a fost distrusă și abandonată.

La Argamum au fost descoperite ruinele a patru bazilici paleocreștine, trei *intra muros* și una *extra muros*⁸⁵. Toate bazilicile *intra muros* au baptisterii cu *piscina*. La jumătatea secolului al VI-lea, în urma unui dezastru natural (un cutremur sau o alunecare de teren), pe latura de est a așezării a fost construit un nou zid de apărare. Aceasta a determinat și refacerea bazilicii principale (nr. II). Noua absidă a altarului ei, ușor deplasată spre vest față de cea veche, avea *synthronon*. Ulterior, de-a lungul zidului de sud al edificiului au fost construite

⁷⁶ Pentru bazilica de la (L)Ibida, a se vedea IAȚCU 2012, p. 72-73; PARASCHIV & IAȚCU 2013, p. 239-252; PARASCHIV & IACOB 2014, p. 358-360.

⁷⁷ Lungimea bazilicii nu se cunoaște la momentul de față.

⁷⁸ IAȚCU 2012, p. 72-73; PARASCHIV & IAȚCU 2013, p. 239-252.

⁷⁹ IAȚCU 2012, p. 73.

⁸⁰ PARASCHIV & IAȚCU 2013, p. 244.

⁸¹ CONDURACHI 1971, p. 182; BARNEA 1991a, p. 291 (harta); LUNGU 2000, p. 81; LUNGU 2006, p. 207, 217; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 131 și fig. 1; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-49, 51.

⁸² Pentru Argamum, vezi MĂRGINEANU CÂRSTOIU & MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998, p. 233-258; TORBATOV 2002, p. 170-173.

⁸³ Vezi MĂRGINEANU CÂRSTOIU & MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998, p. 233, n. 1.

⁸⁴ Procopius, *De aedif.*, IV, 11, p. 149¹³.

⁸⁵ Pentru bazilicile de la Argamum, vezi NICORESCO 1944, p. 95-101; BARNEA 1945-1947, p. 227; BARNEA 1979, p. 148-149; LUNGU 2000, p. 74; IAȚCU 2012, p. 44-49, 114.

unele anexe (un baptisteriu cu *piscina* și trei încăperi). Existența *synthronon*-ului și a baptisteriului sugerează faptul că, în a doua fază de existență, bazilica a avut destinația de catedrală episcopală⁸⁶.

S-a presupus că dezastrul natural care a afectat în mod sever așezarea a fost cutremurul din 543. Ridicarea noii curține de pe latura de est și reconstruirea bazilicii mari au avut loc la scurtă vreme după eveniment⁸⁷. În acest caz, ridicarea cetății Argamum la rangul de oraș și, implicit, înființarea episcopiei locale au avut loc fie cu acel prilej, cu puțin înainte de jumătatea secolului al VI-lea, fie ceva mai târziu, atunci când au fost construite anexele (presupusul palat episcopal) de pe latura de sud a bazilicii mari.

ALTE POSIBILE CENTRE EPISCOPALE DE PE TERITORIUL PROVINCIEI ROMANE SCYTHIA

Este posibil ca și alte așezări de pe teritoriul provinciei romane Scythia să fi dobândit statutul de oraș și să fi devenit centre episcopale în a doua jumătate a secolului al VI-lea, înaintea declanșării mării invazii slavo-avare. Pe temeiul datelor arheologice de la Timum (lângă Bălgarevo, com. Kavarna, prov. Dobrici, în Bulgaria)⁸⁸, S. Torbatov⁸⁹ a admis posibilitatea ca și această așezare fortificată, a cărei suprafață era de aproximativ 6-7 ha, să fi fost ridicată la rangul de *civitas*. În partea centrală a așezării se vedeau încă la sfârșitul anilor 60' ruinele unei bazilici. Ea era împodobită cu elemente de marmură, din care s-au păstrat un capitel și mai multe fragmente de *cancelli*⁹⁰.

Alte două așezări din Scythia care ar fi putut dobândi statutul de oraș în a doua jumătate a secolului al VI-lea sunt Ulmetum⁹¹ și Sacidava. Ulmetum (lângă Pantelimon, jud. Constanța) era o așezare fortificată situată în zona centrală a Scythiei⁹². Suprafața sa era de aproximativ 1,5 ha. Ea avea o oarecare importanță strategică, fiind situată la joncțiunea dintre drumul care străbătea Scythia de la sud la nord și cel care asigura legătura dintre orașele maritime (Histria) și cele dunărene (Carsium sau Capidava).

Cetatea Ulmetum a fost reconstruită de Iustinian după ce fusese distrusă și abandonată în a doua jumătate a secolului al V-lea. Reconstruirea ei este menționată de Procopius în *De aedificiis*⁹³ și a fost confirmată de cercetările arheo-

⁸⁶ G. Atanasov și Y. Valeriev au presupus că în cele trei încăperi de pe latura de sud ale bazilicii se afla reședința episcopală a cetății (ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-48).

⁸⁷ MĂRGINEANU CĂRSTOIU & MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998, p. 254.

⁸⁸ Pentru Timum, vezi TORBATOV 2002, p. 232-238.

⁸⁹ TORBATOV 2002, p. 237.

⁹⁰ TONCHEVA 1970, p. 91-92; TORBATOV 2002, p. 234.

⁹¹ Existența unei episcopii la Ulmetum este admisă de LUNGU 2000, p. 81.

⁹² Pentru Ulmetum, vezi PÂRVAN 1912b, p. 575 și urm.; PÂRVAN 1913-1914, p. 329-404; PÂRVAN 1915, p. 265-304; BARNEA 1991a, p. 202-204; TORBATOV 2002, p. 288-297; BĂJENARU *et al.* 2008, p. 218-219.

⁹³ Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 17-18, p. 133⁴¹¹: ἐπέκεινά τε αὐτοῦ ἦν μὲν ἐκ παλαιοῦ ὀχύρωμα, Οὐλιμιτῶν ὄνομα, βαρβάρων δὲ Σκλαβηνῶν ἐπὶ χρόνον μῆκος ἐκείνη τὰς ἐνέδρας πεποιηκότων, διατριβὴν τε αὐτόθι ἐπὶ μακρότατον ἐσχηκότων, ἔρημὸν τε παντάπασι γέγονε, καὶ οὐδὲν αὐτοῦ ὅτι μὴ τὸ ὄνομα ἐλέλειπτο ἔτι. ὅλον τοίνυν ἐκ θεμελίων δειμάμενος, ἐλεύθερα τῆς τῶν Σκλαβηνῶν ἐπιθέσεώς τε καὶ ἐπιβουλῆς κατεστήσατο εἶναι τὰ ἐκείνη χωρία. (Dincolo de ea [i.e. fortăreața Sfântului Chiril] se află din vechime o cetate numită Ulmetum. Din

logice. Istoricul bizantin a etichetat Ulmetum drept ὄχυρωμα (cetate). În același paragraf al Scythiei, el a desemnat St. Chiril, Aegyssus și Halmyris drept φρούρια (fortărețe), iar (L)Ibida, după cum s-a arătat deja, drept πόλις (oraș). Acești termeni nu sunt, însă, foarte relevanți, întrucât Aegyssus și Halmyris sunt menționate în *Synecdemus*⁹⁴ și *Notitia* lui De Boor ca orașe⁹⁵. Însă, chiar și așa, din expunerea lui Procopius se poate deduce că autoritățile imperiale erau conștiente de importanța strategică pe care această cetate o avea în cadrul sistemului defensiv militar al provinciei.

La Ulmetum au fost descoperite ruinele unei bazilici (cca. 23,70 x 11,50 m), situate în sectorul de sud-est al cetății⁹⁶. Ea a fost construită în prima jumătate a secolului al V-lea și refăcută sub Iustinian. Cu prilejul reconstruirii, au fost amenajate și două anexe, prevăzute cu absidă pe latura de est (absidiolate). Acestea flancau absida altarului la nord și sud⁹⁷. Alte anexe existau pe latura de sud a bazilicii.

La momentul de față, nu este clar planul întregului complex din secolul al VI-lea și nici destinația anexelor. Rămâne ca, după deslușirea acestora, să fie lămurită, eventual, și posibilitatea existenței aici a unui complex episcopal (ἐπισκοπεῖον)⁹⁸.

Ținând cont de contextul istoric general de la Dunărea de Jos din timpul domniei lui Iustinian, S. Torbatov⁹⁹ a datat reconstruirea cetății Ulmetum în anii de după 551. Este posibil ca ipotetica ridicare a acestei așezări la statutul de oraș și organizarea episcopiei locale să fi avut loc după atacul kutrigurilor din 559, ca și în cazul cetății (L)Ibida. De altfel, prin renovarea acestor două cetăți, autoritățile imperiale par a fi urmărit întărirea defensivei militare în jumătatea de nord a drumului care străbătea Scythia de la sud la nord. Acesta era o prelungire a drumului de la Constantinopol la Marcianopolis.

cauza că barbarii slavini își făcuseră acolo un loc de pândă, unde stătuseră un timp foarte îndelungat, ea fusese lăsată cu totul în părăsire și nu mai rămăsese nimic din ea, decât numele. Pe aceasta a rezidit-o din temelie și a scăpat astfel părțile acelea de năvălirile slavinelor), *FHDR* II, p. 470-471.

⁹⁴ Hierocles, *Synec.*, 637, 14-15, p. 14.

⁹⁵ DE BOOR 1891, 677, 679, p. 532; DARROUZÈS 1981, 3, 40, 648, 650, p. 242.

⁹⁶ Pentru bazilica de la Ulmetum, a se vedea LUNGU 2000, p. 75; BĂJENARU *et al.* 2008, p. 218-219; BĂJENARU *et al.* 2010, p. 137-138; IAȚCU 2012, p. 100-101.

⁹⁷ LUNGU 2000, p. 75; IAȚCU 2012, p. 100-101.

⁹⁸ După cum s-a arătat deja, G. Atanasov a identificat reședința episcopală de la Zaldapa cu anexa de pe latura de sud a bazilicii mari (nr. 3) a cetății. Cercetătorul bulgar consideră că și anexa de pe latura de sud a bazilicii mari (nr. II) de la Argamum a avut destinația de reședință episcopală. De asemenea, unii cercetători susțin destinația de reședință episcopală a anexelor de pe latura de est a bazilicii mari de la Troesmis [vezi BAUMANN 1979, p. 112; RĂDULESCU 1987, p. 24; LUNGU 2000, p. 74; IAȚCU 2012, p. 89; ATANASOV 2012, p. 365-366, 370 (fig. 23); ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-48]. De altfel, având în vedere suprafețele reduse ale celor mai multe dintre orașele Scythiei, este de așteptat ca, cel puțin în unele cazuri, ansamblurile lor episcopale (ἐπισκοπεῖα) să fi fost modeste.

⁹⁹ TORBATOV 1997, p. 83 și urm.; TORBATOV 2002, p. 297. Vezi și BĂJENARU *et al.* 2008, p. 218.

În ceea ce privește Sacidava (lângă Dunăreni, jud. Constanța)¹⁰⁰, aceasta era o așezare fortificată cu o suprafață de aproximativ 1,6 ha¹⁰¹, situată pe frontiera dunăreană a Imperiului, în apropierea limitei dintre Scythia și Moesia Secunda. Ultimele refaceri ale sistemului ei defensiv au fost efectuate la sfârșitul secolului al V-lea / începutul secolului al VI-lea și în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

Nu există nicio dovadă clară a faptului că Sacidava a avut statutul de *civitas* în secolul al VI-lea. Numele ei nu este menționat în *Synecdemus* și *Notitia* lui De Boor. În plus, nu este sigur dacă Σκεδεβιά din *De aedificiis*¹⁰² este Sacidava sau o altă fortificație din Moesia Secunda¹⁰³.

Singurul aspect care poate fi avut în vedere în cazul acestei așezări îl reprezintă dublarea incintei în dreptul turnurilor de apărare cu câte un zid (h) lat de 2 m, în a doua jumătate a secolului al VI-lea. Tot atunci, turnurile au fost umplute la interior cu pământ și resturi de materiale de construcție¹⁰⁴. Aceste modificări au fost explicate prin nevoia măririi platformei turnurilor, în scopul instalării pe ele a unor mașini de luptă (catapulte) puternice¹⁰⁵.

Folosirea acestor catapulte pledează în favoarea existenței la Sacidava a unui corp de armată permanent, ca și la Asemus, iar nu doar a unor trupe de miliție. Implicit, ea sugerează ridicarea acestei așezări la rangul de oraș în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

Trebuie precizat că săpăturile arheologice efectuate la Sacidava între anii 1969 și 1980 nu au fost foarte extinse. În anul 2020, au fost demarate noi cercetări. Rămâne de văzut dacă acestea vor oferi vreo dovadă clară a existenței aici a unei episcopii în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

CARACTERUL PARAGRAFULUI REFERITOR LA PROVINCIA SCYTHIA DIN NOTITIA LUI DE BOOR

După cum s-a arătat deja, nu există consens între cercetători în privința caracterului paragrafului referitor la provincia Scythia din *Notitia* lui De Boor. Având în vedere că lămurirea acestui aspect ar putea sprijini datarea mai strânsă a informațiilor expuse în acest document, în cele ce urmează se va încerca o scurtă evaluare a datelor disponibile.

Cercetătorii care susțin caracterul civil al paragrafului și-au întemeiat punctul de vedere pe faptul că pe teritoriul provinciei romane Scythia a

¹⁰⁰ Pentru Sacidava, vezi SCORPAN 1972a, p. 301-327; SCORPAN 1972b, p. 358-372; SCORPAN 1973, p. 267-331; SCORPAN 1974, p. 109-116; SCORPAN 1977, p. 229-251; SCORPAN 1980a, p. 50-74; SCORPAN 1980b, p. 787-798; ZAHARIADE 1988, p. 119-121; BARNEA 1991a, p. 179-180; TORBATOV 2002, p. 88-95. O analiză critică a concluziilor lui C. Scorpan se găsește la DIACONU 1980, p. 123-130.

¹⁰¹ C. Scorpan a apreciat suprafața zonei fortificate a Sacidavei la aproximativ 4 ha (SCORPAN 1980a, p. 62, urmat de ZAHARIADE 1988, p. 120). Punctul său de vedere a fost respins de S. Torbatov, care a calculat-o la aproximativ 1,6 ha (TORBATOV 2002, p. 89, n. 21).

¹⁰² Procopius, *De aedif.*, IV, 11, p. 148⁴⁸.

¹⁰³ Vezi ZAHARIADE 1988, p. 120; BARNEA 1991a, p. 179; TORBATOV 2002, p. 88, n. 18.

¹⁰⁴ SCORPAN 1977, p. 232-235; TORBATOV 2002, p. 94.

¹⁰⁵ TORBATOV 2002, p. 94.

funcționat un singur scaun bisericesc, anume, cel de la Tomis. După cum s-a arătat deja, această situație a încetat, însă, cândva după 534. În acest caz, posibilitatea ca în lista Scythiei să fie expuse numele episcopiiilor din provincie este plauzibilă.

Susținătorii caracterului bisericesc al paragrafului și-au întemeiat punctul de vedere pe informațiile care relevă existența unor episcopi sufragani ai mitropolitului de la Tomis și pe rezultatele descoperirilor arheologice. Însă, nici acestea nu exclud cu totul posibilitatea ca documentul care a stat la baza paragrafului respectiv să fi fost unul civil.

Unul dintre indiciile care ar putea fi valorificat pentru lămurirea acestei probleme este titlul rubricii Scythiei din *Notitia* lui De Boor. Acesta are aspectul unei caracterizări geografice a provinciei istro-pontice: ἐπαρχία Σκυθίας παραθαλασσία τοῦ Πόντου¹⁰⁶ (eparhia Scythia, riverană Mării [Negre]).

După cum se poate observa, prin acest titlu este scos în evidență caracterul maritim al eparhiei istro-pontice. El nu ar trebui să surprindă având în vedere că provincia era mărginită pe întreaga sa latură de est de țărmul Mării Negre, deși, din acest punct de vedere, s-ar fi potrivit mai bine provinciei Pontus Polemoniacus (*a se vedea* harta 1). Ar putea fi avut în vedere, pe de altă parte, și faptul că Scythia era delimitată la nord și la vest de Dunăre, care putea fi percepută ca o prelungire a Mării Negre.

Semnificația acestei denumiri poate fi asociată, însă, și cu structura geografică a eparhiei bisericești Scythia de până la 536. În fapt, între 381 și 536, toate scaunele bisericești ale acesteia, anume, Tomis, Odessos, Cherson, foarte probabil Bosphorus și, pentru o vreme, Phanagoria (lângă Sennoy, reg. Krasnodar, în Rusia) erau riverane Mării Negre¹⁰⁷. În plus, prin aceasta, jumătate din țărmul de vest și tot țărmul de nord al Mării Negre, aflate sub controlul Imperiului Roman, erau integrate eparhiei bisericești Scythia. Ca atare, nu este exclus ca denumirea din *Notitia* lui De Boor, rămasă în uz și după 536, să fi fost inspirată de structura inițială a acestei eparhii. Această interpretare pledează în favoarea caracterului bisericesc al listei din acest document.

Al doilea aspect care poate fi avut în vedere privește rubrica eparhiei mitropoliei de Odessos din aceeași *Notitia*. Și în cazul acesteia, L. Duchesne¹⁰⁸ a afirmat caracterul ei civil, susținând alcătuirea ei pe temeiul paragrafului provinciei Moesia Secunda din lucrarea *Synecdemus* a lui Hierocles¹⁰⁹.

Cercetările recente au relevat, însă, că această rubrică este una bisericească, în ea fiind expusă, într-o formă alterată, structura eparhiei Moesia Secunda în anul 536, atunci când episcopia de Odessos a fost ridicată la rangul de mitropolie mare, în locul celei de la Marcianopolis¹¹⁰.

Acest din urmă aspect este foarte important pentru analiza de față, întrucât dovedește faptul că în urma reorganizării structurii bisericești de pe teritoriul provinciei Moesia Secunda petrecute în anul 536, la Constantinopol a fost

¹⁰⁶ DARROUZÈS 1981, 3, 40, 642, p. 242.

¹⁰⁷ HOLUBEANU 2018, p. 19-70, 263-270, 274-287.

¹⁰⁸ DUCHESNE 1895, p. 380, urmat de DARROUZÈS 1981, p. 31.

¹⁰⁹ Hierocles, *Synec.*, 636, 1-8, p. 13.

¹¹⁰ HOLUBEANU 2018, p. 64-66, 165-181, 205-233.

redactată o nouă *Notitia episcopatum*, care surprindea transformările survenite în eparhia dunăreană. Este posibil ca tocmai într-una dintre copiile aceluși document bisericesc, pe care autorul *Notitiei 3* (așa-zisă a lui De Boor) a avut-o la dispoziție, să fi fost expusă și rubrica eparhiei Scythia cu cele 14 (în fapt 16, cu Troemis și Acres) scaune sufragane. De acolo a putut-o copia în lucrarea sa, împreună cu rubrica mitropoliei de Odessos. În fapt, aceste două rubrici nu mai apar în nicio altă *Notitia*.

În acest caz, anul 536 apare atât ca dată a ridicării episcopiei de Odessos la rangul de mitropolie a eparhiei Moesia Secunda, cât și a atestării pentru prima dată și, foarte probabil, a înființării primelor episcopii sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia.

După cum s-a arătat deja, această ipoteză este susținută, indirect, și de faptul că în rubrica Scythiei din *Notitia* lui De Boor nu sunt menționate episcopiile de (L)Ibida, Argamum și presupusele Timum, Ulmetum și Sacidava. Absența lor dovedește că este vorba de un document destul de timpuriu, anterior, în mod cert, jumătății secolului al VI-lea. Pe de altă parte, ea cadrează și cu menționarea scaunelor de la Beroe și Salsovia, care, refăcute încă de pe vremea lui Anastasius, puteau fi ridicate la rangul de orașe în primul deceniu al domniei lui Iustinian. Ipoteza explică, în plus, diferențele existente între rubrica Scythiei din *Notitia* lui De Boor, unde sunt menționate Beroe și Salsovia, și *Synecdemus*, în care numele acestor cetăți nu apar.

CONCLUZII

Pe temeiul analizei de mai sus, se pot emite următoarele concluzii:

1. Înființarea primelor episcopii sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia a avut loc între 534 și jumătatea secolului al VI-lea. Este posibil ca acest eveniment să fi avut loc în anul 536, în contextul reorganizării administrative și bisericești întreprinse de autoritățile de la Constantinopol în teritoriile romane de pe țărmul de vest și de nord al Mării Negre;
2. În prima etapă, au fost înființate cel puțin 14 scaune bisericești. Acestea au funcționat în așezările provinciei care aveau statutul de oraș (*civitas/πόλις*), menționate în lucrarea *Synecdemus* a lui Hierocles (Dionysopolis, Akres, Callatis, Histria, Constantiana, Zaldapa, Tropaeum Traiani, Axiopolis, Capidava, Carsium, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus și Halmyris);
3. Alte două episcopii au funcționat la Beroe și Salsovia. Ele au fost organizate fie odată cu cele din așezările menționate în *Synecdemus*, fie în intervalul 536-550;
4. O episcopie a funcționat și la (L)Ibida. Ea a fost organizată odată cu ridicarea acestei așezări la rangul de oraș (anii 560-561), în urma refacerii ei după atacul kutrigurilor din 559;
5. Un alt centru episcopal a fost Argamum. Episcopia de aici a fost organizată în ultimul deceniu al domniei lui Iustinian I;
6. Nu este exclus ca alte centre episcopale să fi funcționat la Ulmetum, Timum și Sacidava, în a doua jumătate a secolului al VI-lea;
7. În ceea ce privește rubrica eparhiei Scythia din *Notitia* lui Carl de Boor, cel mai probabil, aceasta are un caracter bisericesc, iar nu civil. Ea pare a fi fost

redactată pe temeiul informațiilor expuse într-o *Notitia episcopatum* în care erau înregistrate transformările survenite în urma reorganizării bisericești din anul 536.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri:

BSH – *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*

COD – G. Alberigo et al. (eds), *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Ferdinand Schönigh, Paderborn / München / Viena / Zürich, 1973.

Cod. Iust. – B. W. Frier et al. (eds), *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

FHDR II – H. Mihăescu et al., *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. II, București, 1970.

RE – *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*

Izvoare

Hierocles, *Syngdemus*, în: E. Honigmann, *Le Syngdemus d'Hiérokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre : texte, introduction, commentaire et cartes*, coll. *Corpus Bruxellense historiae Byzantinae. Forma imperii Byzantini*, vol. I, Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, Bruxelles, 1939.

Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, în Procopius Caesariensis, *Opera omnia*, J. Haury, G. Wirth (eds), vol. IV, München / Leipzig, 2001.

Teofilact Simocata, *Istorie bizantină*, H. Mihăescu (trad.), București, 1985.

Theophylact Simocatta, *Historiae*, C. De Boor, P. Wirth (eds), Teubner, Stuttgart, 1972.

Autori:

ALEXANDRU 2013 – N. Alexandru, *Creștinismul în lumina unor documente arheologice de la Callatis (Mangalia) în secolul al IV-lea*, în: E. Popescu, V. Ioniță (eds), *Cruce și misiune. Sfinții Împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, vol. 2, București, 2013, p. 679-696.

ATANASOV 2007 – G. Atanassov, *Християнският Дуросторум-Дръстър (The Christian Durostorum-Drastar)*, Veliko Tarnovo, 2007.

ATANASOV 2012 – G. Atanassov, *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th - 6th C. AD)*, în: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov (eds), *The Lower Danube Roman Limes (1st - 6th C. AD)*, Sofia, 2012, p. 327-380.

ATANASOV et al. 2017 – G. Atanasov, I. Valeriev, V. Yotov, *The Crypt in the Sanctuary of the Basilica no 3 at the Ancient City of Zaldapa (Province of Scythia)*, în: *Нив и Византија / Niš & Byzantium* 15 (2017), p. 123-132;

ATANASOV & VALERIEV 2020 – G. Atanasov, Y. Valeriev, *La résidence épiscopale à proximité de la cathédrale de la ville romano-byzantine de Zaldapa dans la province de Scythie*, *Archaeologia Bulgarica* 24 (2020), 1, p. 33-58.

AUNER 1920 – C. Auner, *Dobrogea*, în: F. Cabrol, H. Leclercq, (eds), *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, vol. IV/1, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1920, col. 1231-1260.

BARNEA 1945-1947 – I. Barnea, *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja, Dacia 11-12 (1945-1947)*, p. 221-241.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Perioada Dominatului (sec. IV-VII)*, în: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. 2, București, 1968, p. 369-556.

BARNEA 1979 – I. Barnea, *Arta creștină în România*, vol. I, București 1979.

BARNEA 1991b – I. Barnea, *Noi date despre Mitropolia Tomisului*, *Pontica* 24 (1991), p. 277-282;

BARNEA 1991a – A. Barnea, *La Dobroudja aux IVe – VIIe siècles de n.è.*, în: A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, București, 1991, p. 154-295.

BAUMANN 1979 – V. Baumann, *De la Turcoaia la Niculișel. Mărturii și monumente vechi creștine*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturi istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1979, p. 111-116.

BĂJENARU *et al.* 2008 – C. Băjenaru *et al.*, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]*, CCA, 2008, p. 218-219.

BĂJENARU *et al.* 2010 – C. Băjenaru *et al.*, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]*, CCA, 2010, p. 137-138.

BOGDAN CĂTĂNICIU 2006 – I. Bogdan Cătănicu, *The marble basilica (B) in Tropaeum Traiani*, *Dacia NS* 50 (2006), p. 235-254.

BOUNEGRU 2007 – O. Bounegru, *Analogies, utilisation et répartition de l'espace sacré*, în: A. Suceveanu, *Histria. Les résultats des fouilles. XIII. La basilique épiscopale*, București, 2007, p. 72-84.

BRĂȚIANU 1936 – G. I. Brătianu, *Privileges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris, 1936.

BURY 1958 – J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire*, vol. 2, New York, 1958.

CAMERON 1996 – A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London, New York, 1996.

CESARETTI & FOBELLI 2011 – P. Cesaretti, M. L. Fobelli, *Santa Sofia di Costantinopoli: un tempio di luce (De aedificiis I, 1, 1 - 78)*, Milano, 2011.

CONDURACHI 1971 – E. Condurachi, *Problema unor basilici creștine de la Histria și Callatis*, *Pontica* 4 (1971), p. 173-189.

DAGRON 1977 – G. Dagron, *Le Christianisme dans la ville byzantine*, *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977), p. 1-25.

DAGRON 1984 – G. Dagron, *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin*, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982), coll. Collection de l'École française de Rome, vol. 77, École française de Rome, Roma, 1984, p. 1-19.

DARROUZÈS 1981 – J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, coll. *Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, vol. I, Institut français d'études byzantines, Paris, 1981.

DE BOOR 1891 – C. De Boor, *Nachträge zu den Notitiae episcopatum (II)*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12 (1891), p. 519-534.

DIACONU 1980 – P. Diaconu, *Despre Sacidava și „stratigrafia” ei*, *SCIVA* 31 (1980), 1, p. 123-130.

DINTCHEV 1999 – V. Dintchev, *За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia - надценените центрове*, *Археология/Arheologia* 41 (1999), 1-2, p. 13-31.

DINTCHEV 2000 – V. Dintchev, *The Limit of Urban Life in the Late Antique Dioceses of Thracia and Dacia: The Overestimated Centers*, *Archaeologia Bulgarica* 4 (2000), 2, p. 65-84.

DOWNEY 1947 – G. Downey, *The Composition of Procopius' De aedificiis*, *Transactions of the American Philological Association* 78 (1947), p. 171-183.

DUCELLIER 1985 – A. Ducellier, *Le problème des autonomismes urbains dans les Balkans: origines, continuités et ruptures (VIe-XIIIe siècles)*, în: *Les origines des libertés urbaines (Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 16e congrès)*, Rouen, 1985, p. 126-127.

DUCHESNE 1895 – L. Duchesne, *Les anciens évêchés de la Grèce*, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 15 (1895), p. 375-385.

DUVAL 1980 – N. Duval, *L'archéologie chrétienne en Roumanie à propos de deux livres récents de I. Barnea*, Revue archeologique 2 (1980), p. 313-340.

FLOCA 1993 – I. N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, ²1993.

GREATREX 1994 – G. Greatrex, *The Dates of Procopius' Works*, Byzantine and Modern Greek Studies 18 (1994), p. 101-114.

GREATREX 2013 – G. Greatrex, *The Date of Procopius' Buildings in the Light of Recent Scholarship*, Estudios bizantinos 1 (2013), p. 13-29.

GREATREX 2014 – G. Greatrex, *Perceptions of Procopius in Recent Scholarship*, Histos 8 (2014), p. 76-121.

GROTOWSKI 2006 – P. L. Grotowski, *Prokopiusz z Cezarei, O budolach (Peri ktismaton)*, Warsaw, 2006.

HOLUBEANU 2015-2016 – I. Holubeanu, *Noi interpretări privind rangul scaunului bisericesc de la Tomis în secolele al V-lea și al VI-lea d.Hr.*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 25-60.

HOLUBEANU 2017 – I. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V-VII p.Chr.*, Pontica 50 (2017), p. 72-126.

HOLUBEANU 2018 – I. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII*, București, 2018.

HONIGMANN 1939 – E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre: texte, introduction, commentaire et cartes*, Bruxelles, 1939.

IACOB 2005 – M. Iacob, *Le trésor de solidi romans-byzantins découvert à Ibida (Scythie Mineure)*, în E. Nicolae et al. (eds.), *Simpozion de Numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003): Chișinău, 26-28 noiembrie 2003/comunicări, studii și note*, București, 2005, p. 75-80.

IACOB 2009 – M. Iacob, *La circulation monétaire à (L)Ibida (Scythie Mineure) du Ve siècle au début du VIIe siècle*, în: M. Wołoszyn (ed.), *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszów under the patronage of Union Académique International (Programme No. 57 Moravia Magna) Kraków, 23- 26 IV 2007*, coll. *Moravia Magna. Seria Polona*, vol. III, Cracovia, 2009, p. 61-79.

IACOB et al. 2015 – M. Iacob, A. Ibba, D. Paraschiv, A. Teatini, *La città romana di (L)Ibida, in Scythia Minor. Le ricerche recenti e l'accordo dicollaborazione tra l'Istituto di Ricerche Eco-Museali di Tulcea e l'Università di Sassari*, în: L. Audino, S. Ripà (eds.), *Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013 a cura di Livio Zerbini*, Bologna, 2015, p. 559-574.

IACOB 2018 – M. Iacob, *Le monete raccontano la storia di una città. Il caso della Polis Ibida*, în: G. Pardini et al. (eds), *Numismatica e Archeologia. Monete, stratigrafie e contesti. Dati a confronto. Workshop Internazionale di Numismatica*, Roma, 2018, p. 241-247.

IAȚCU 2012 – I. Iațcu, *Construcții religioase creștine în provincia Scythia: secolele IV-VII p.Chr.*, Brăila, 2012.

JOLOWICZ & NICHOLAS 1972 – H. F. Jolowicz, B. Nicholas, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, ³1972.

JONES 1964 – A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, vol. II, Oxford, 1964.

LUNGU 2000 – V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu, Constanța, 2000.

LUNGU 2006 – V. Lungu, *The Christian Scythia*, în: M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006, p. 193-218.

LUNGU 2013 – V. Lungu, *L'evoluzione tipologica delle basiliche della Scythia Minor*, în: *Cruce și misiune*, vol. 2, București, 2013, p. 655-678.

MADGEARU 2009 – A. Madgearu, *Un eșalon logistic din armata romano-bizantină din secolul al VI-lea – quaestura exercitus Iustiniani*, *Gândirea militară românească* 4 (2009), p. 189-194.

MADGEARU 2010a – A. Madgearu, *The Church in the Final Period of the Late Roman Danubian Provinces*, în: M. V. Angelescu et al. (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 145-153.

MADGEARU 2010b – A. Madgearu, *Discul lui Paternus din tezaurul de la Malaja Perešćepina: pradă sau dar?* SCIVA 61 (2010), 1-2, p. 179-187.

MADGEARU 2011a – A. Madgearu, *The Plate of Paternus from the Malaja Perešćepina Treasure: Booty or Gift?*, *Études Byzantines et Post-Byzantines* 6 (2011), p. 65-71.

MĂRGINEANU CÂRSTOIU & MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1998 – M. Mărgineanu Cârstoiu, M. Mănucu-Adameșteanu, *Zidul de incintă romano-bizantin de la Argamum: un tronson din cortina de est*, SCIVA 49 (1998), 3-4, p. 233-258.

MIHĂESCU 1985 – H. Mihăescu, „*Indice*” la *Teofilact Simocata, Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius (582-602)*, București, 1985.

MONTINARO 2011 – F. Montinaro, *Byzantium and the Slavs in the Reign of Justinian: Comparing the two Recensions of Procopius's Buildings*, în: V. Ivanišević, M. Kazanski (eds.), *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration (Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance 36 - Arheološki Institut, Posebna izdanja, Knjiga 51)*, Paris, Belgrade, 2011, p. 89-114.

MORAVCSIK 1983 – G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, vol. I, Leiden, 1983.

MUTAFCĪEV 1932 – P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.

NETZHAMMER 1918 – R. Netzhhammer, *Antichitățile creștine din Dobrogea* (G. Guțu trad.), București, 2005.

NICORESCO 1944 – P. Nicoresco, *Les Basiliques Byzantines de Dolojman*, BSH 25 (1944), 1, p. 95-101.

PARASCHIV & IACOB 2014 – D. Paraschiv, M. Iacob, *(L)ibida christiana*, *Îndrumător Pastoral - Episcopia Tulcei* 6 (2014), p. 356-370.

PARASCHIV & IAȚCU 2013 – D. Paraschiv, I. Iațcu, *The Christian Basilica of Ibida. Elements of Interior Decoration*, *Arheologia Moldovei* 36 (2013), p. 239-252.

PĂCURARIU 1991 – M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București, 1991.

PÂRVAN 1912a – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Considerații istorice*, București, 1912.

PÂRVAN 1912b – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum I. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, AARMSI, ser. II, 34, 1912, p. 497-607.

PÂRVAN 1913-1914 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum II. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, AARMSI, ser. II, 36, 1913-1914, p. 245-328, 329-420.

PÂRVAN 1915 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum III. Descoperirile ultimei campanii de săpături din vara anului 1914*, AARMSI, ser. II, 37, 1915, p. 265-304.

PÂRVAN 1923-1924 – V. Pârvan, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, în: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, III, Rendiconti, II (1923-1924), p. 117-135.

PILLON 2005 – M. Pillon, *Armée et défense de l'Illyricum byzantin de Justinien à Héraclius (527-641). De la réorganisation justinienne à l'émergence des «armées de cité», Erytheia*, 26 (2005), p. 7-85.

POPESCU 1969 – E. Popescu, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe siècles, Dacia* 13 (1969), p. 403-415.

POPESCU 1976 – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.

POPESCU 1977 – E. Popescu, *Praesides, duces et episcopatus provinciae Scythiae im Lichte*

einiger Inshriften aus dem 4. bis 6. JH., în: *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, D. M. Pippidi, E. Popescu, (eds.), București, 1977, p. 255-284.

POPESCU 1980 – E. Popescu, *Organizarea ecleziastică a provinciei Scythia Minor în secolele IV-VI*, Studii Teologice 23 (1980), 7-10, p. 590-605.

POPESCU 1994 – E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.

RĂDULESCU 1979 – A. Rădulescu, *Bazilicile creștine de la Axiopolis, Callatis și Tropaeum Traiani*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1979, p. 90-97.

RĂDULESCU 1987 – A. Rădulescu, *Bazilici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești din sec. III-VII în Dobrogea*, în: A. Nica et al. (eds.), *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și de continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, Galați, 1987, p. 9-77.

ROQUES 2011 – D. Roques, *Procope de Césarée. Constructions de Justinien Ier*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2011.

RUBIN 1957 – B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia*, RE, XXIII, 1957, col. 273-599.

SCHREINER 1986 – P. Schreiner, *Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates*, în: R. Pillinger (ed.), *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1986, p. 25-35.

SCHREINER 1987 – P. Schreiner, *Das Christentum in Bulgarien vor 864*, *Miscellanea Bulgarica* 5 (1987), p. 51-61.

SCORPAN 1972a – C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafice și cronologice ale limesului și Dobrogei romane (secolul V e.n. în arheologia dobrogeană)*, *Pontica* 5 (1972), p. 301-327.

SCORPAN 1972b – C. Scorpan, *Date arheologice referitoare la secolele VI și VII pe teritoriul Dobrogei (Rezultate inedite la Tropaeum și Sacidava)*, *Pontica* 5 (1972), p. 349-372.

SCORPAN 1973 – C. Scorpan, *Săpăturile arheologice de la Sacidava 1969, 1970, 1971*, *Pontica* 6 (1973), p. 267-331.

SCORPAN 1974 – C. Scorpan, *Sacidava – a New Roman Fortress on the Map of the Danube Limes*, în: D. M. Pippidi (ed.), *Actes du IXe Congrès d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972*, București, Köln, Wien, 1974, p. 109-116;

SCORPAN 1977 – C. Scorpan, *Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava, 1974-1976*, *Pontica* 10 (1977), p. 229-251.

SCORPAN 1980a – C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, *BAR Int. Ser.* 88, Oxford, 1980, p. 50-74.

SCORPAN 1980b – C. Scorpan, *Sacidava – an Unusual Design and Construction Method*, în: W. S. Hanson, L. J. F. Keppie (eds), *Roman Frontier Studies 1979*, *BAR Int. Ser.* 71 (I-III), Oxford, 1980, p. 787-798.

SÂMPETRU 1994 – M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, coll. *Bibliotheca Thracologica*, vol. V, Institutul Român de Tracologie, București, 1994.

STAN 1961 – L. Stan, *Obârșia autocefaliei și autonomiei. Teze noi*, *Mitropolia Olteniei* 13 (1961), 1-4, p. 80-113.

STEIN 1949 – E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, vol. II, Paris, Bruxelles, Amsterdam, 1949.

SUCEVEANU 1993 – A. Suceveanu, *Contribuții la istoria orașelor romane din Dobrogea. Note de geografie istorică*, *Historia Urbana* 1 (1993), 2, p. 137-148.

SUCEVEANU 2002 – A. Suceveanu, *Cercetări recente în Histria creștină*, în: P. H. Stahl, (ed.), *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, vol. II, București, 2002, p. 281-295.

SUCEVEANU 2007 – A. Suceveanu et al., *Histria. Les résultats des fouilles. XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest, 2007.

SUCEVEANU 2011 – A. Suceveanu, *La basilique épiscopale d'Histria, Études Byzantines et Post-Byzantines* 6 (2011), p. 57-63.

SUCEVEANU & BARNEA 1993 – A. Suceveanu, I. Barnea, *Contributions à l'histoire des villes romaines de la Dobroudja*, Dacia NS 37 (1993), p. 159-179.

TONCHEVA 1970 – G. Toncheva, *Къде са се намирали градовете Тимогиция и Тимлум?*, Исторически преглед 26 (1970), 6, p. 91-92.

TORBATOV 1997 – S. Torbatov, *Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian*, *Archaeologia Bulgarica* 1 (1997), 3, p. 78-87.

TORBATOV 2002 – S. Torbatov, *Укрепителната система на провинция Скития (края на III – VII в.)/The Defence System of the Late Roman Province of Scythia (The End of the 3rd – the 7th Century A.D.)*, Veliko Târnovo, 2002.

TORBATOV 2016 – S. Torbatov, *Anasatus/Ansatus/Ἀσημοῦς/Ἀσημος* (античните селищни и фортификационни останки край устието на р. Осъм), *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 6 (2016), p. 21-79.

VÂLCEANU & BARNEA 1975 – D. Vâlceanu, A. Barnea, *Ceramica lucrată cu mâna din aşezarea romano-bizantină de la Piatra Frecăței (secolul al VI-lea e.n.)*, SCIVA 26 (1975), 2, p. 209-218.

VELKOV 1977 – V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam, 1977.

VELKOV 1959 – V. Velkov, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.)*. Проучвания и материали, Издание на Българската Академия на науките, Sofia, 1959.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.

WHITBY 1984 – L. M. Whitby, *Procopius' Description of Martyropolis (De aedificiis III. 2. 10-14)*, *Byzantinoslavica* 45 (1984), 2, p. 177-182.

WHITBY 1985 – L. M. Whitby, *Justinian's Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius' de Aedificiis*, *Journal of Hellenic Studies* 105 (1985), p. 129-148.

WHITBY & WHITBY 1986 – L. M. Whitby, M. Whitby, *The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1986.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988.

ZAHARIADE 2001-2003 – M. Zahariade, *The Halmyris Episcopal Basilica and the Martyrs' Crypt*, *Il Mar Nero* 5 (2001-2003), p. 143-168.

ZAHARIADE 2009 – M. Zahariade, *The Episcopal Basilica from Halmyris and the Crypt of Epictetus and Astion*, *Thraco-Dacica* 1 (24) (2009), 1-2, p. 131-150.

ZAHARIADE & BOUNEGRU 2003 – M. Zahariade, O. Bounegru, *Despre începuturile creștinismului la Dunărea de jos: Martyrium-ul de la Halmyris*, în: L. Naclad, (ed.), *Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 115-126.

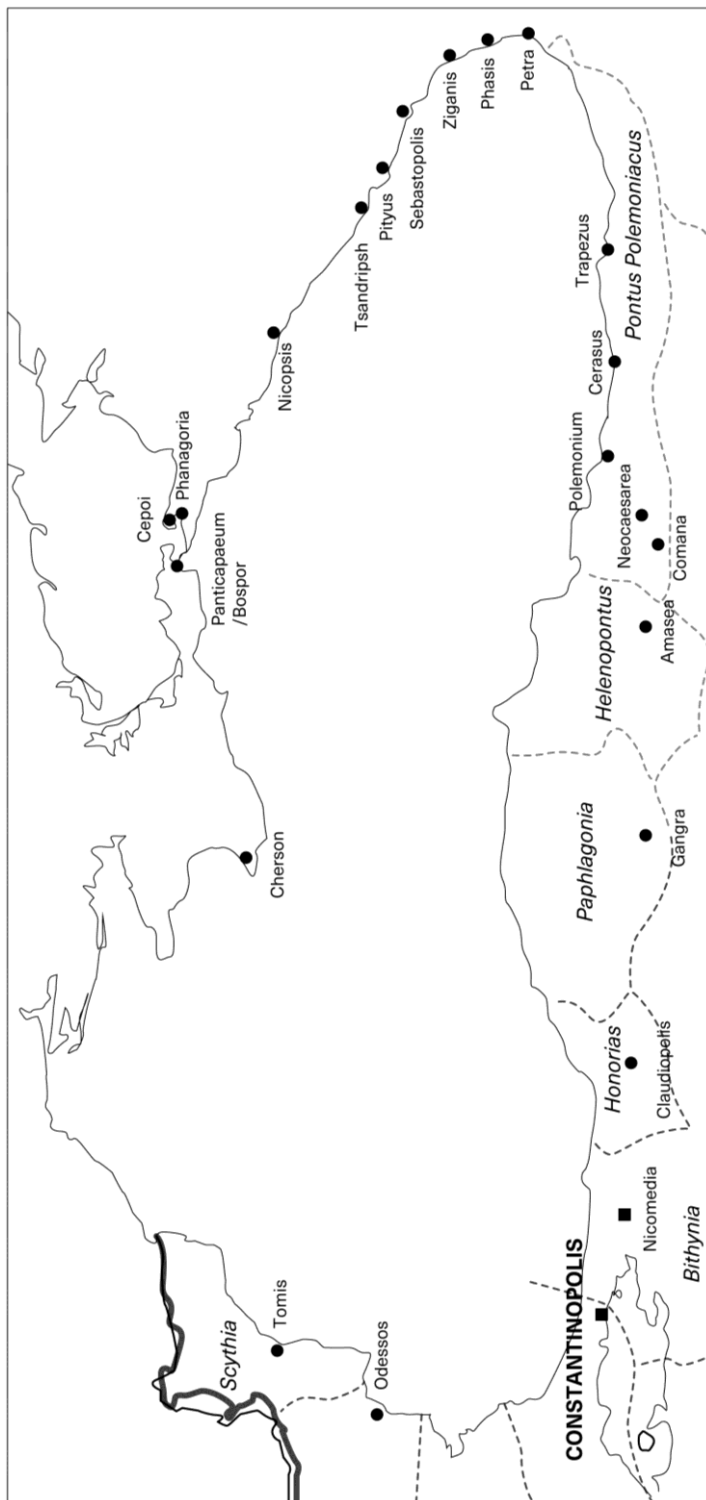
ZAHARIADE & KARAVAS 2015 – M. Zahariade, J. Karavas, *A Fort of the Danubian Roman Frontier: Halmyris*, în: L. Audino, S. Ripà, (eds), *Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013 a cura di Livio Zerbini*, Bologna, 2015, p. 575-584.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 1997 – N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, coll. *Bibliotheca Thracologica*, vol. XVIII, București, 1997.

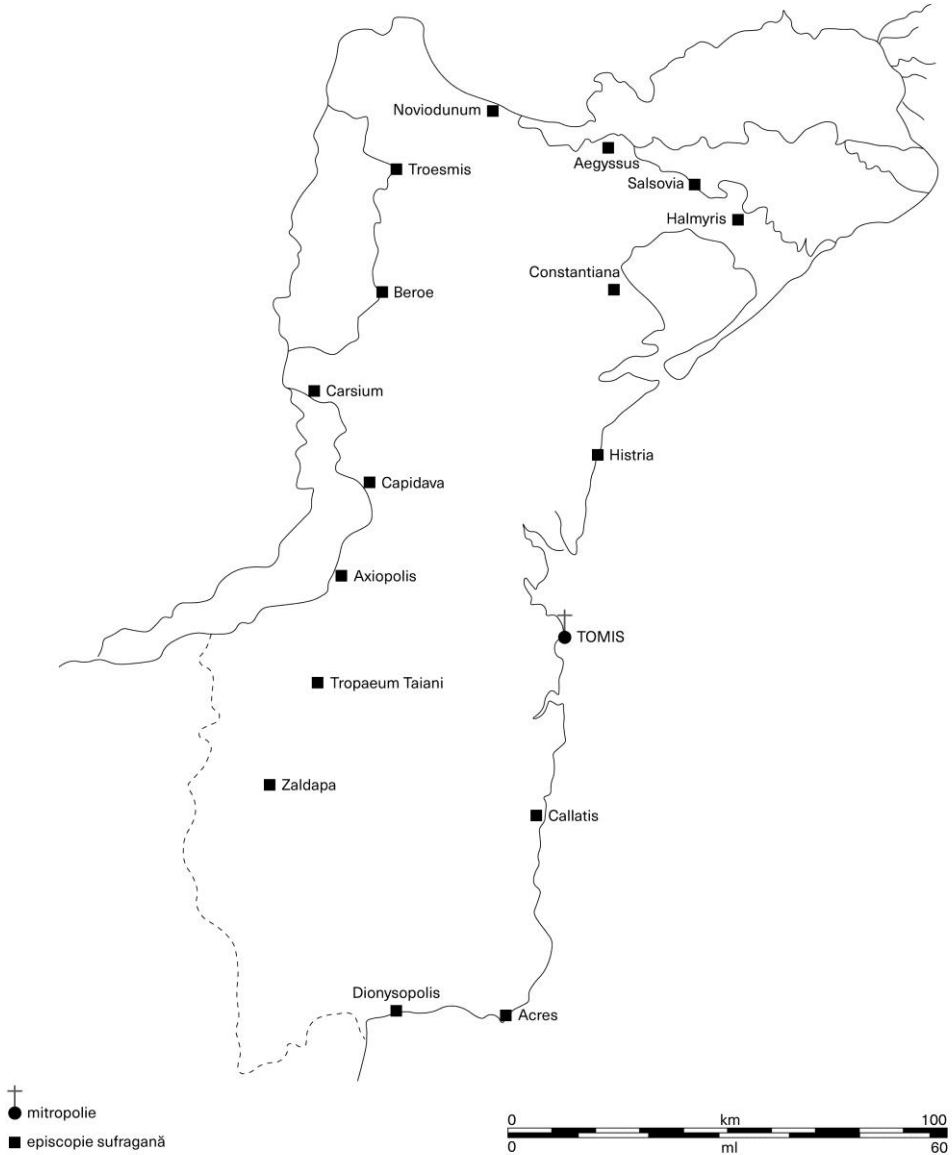
ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Itineraria ecclesiastica în Scythia Minor*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica* 52 (2007), 3, p. 9-29.

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Studiu introductiv, notițe bibliografice, note și comentarii*, în: N. Zugravu, (ed.), *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, Iași, 2008, p. 17-132.

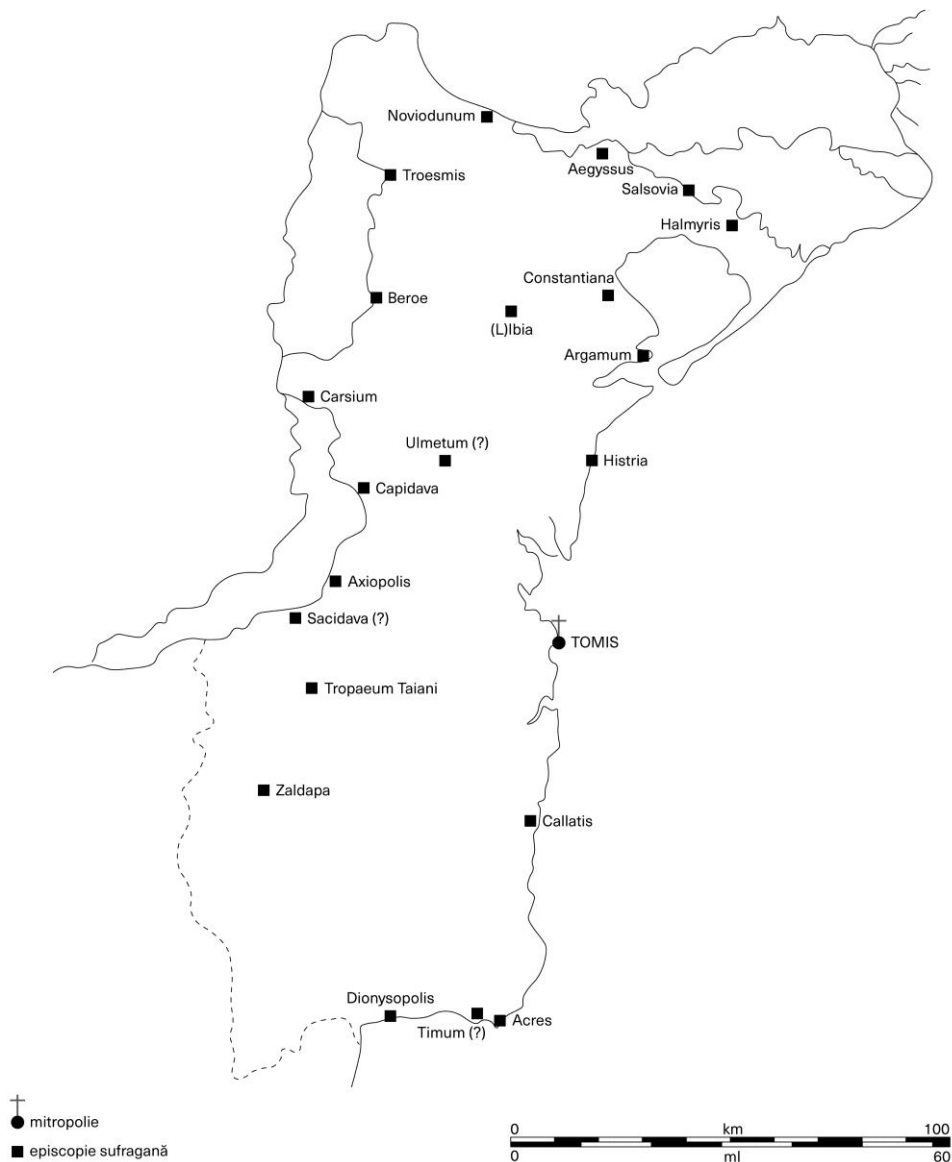
Harta 1 – Țărutul Mării Negre / The Black Sea coast.

Provincia romană Scythia

Harta 2 – Scaunele episcopale din Scythia la jumătatea sec. al VI-lea (din 536?).

Provincia romană Scythia

Harta 3 – Scaunele episcopale din Scythia în timpul domniei lui Iustin II.